

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSADİ GELİŞME VE ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI**

**GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE İŞÇİ DÖVİZLERİNİN
İKTİSADİ BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Muhammet Şamil ÖRGEV

KOCAELİ – 2021

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSADİ GELİŞME VE ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI**

**GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE İŞÇİ DÖVİZLERİNİN
İKTİSADİ BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Muhammet Şamil ÖRGEV

Dr. Öğr. Üyesi Hanife BİDIRDI

KOCAELİ – 2021

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSADİ GELİŞME VE ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI**

**GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE İŞÇİ DÖVİZLERİNİN
İKTİSADİ BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

**Tezi Hazırlayan: Muhammet Şamil ÖRGEV
Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 07.07.2021/16**

KOCAELİ – 2021

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın başlangıcından sonlandırıldığı ana kadar karşılaştığım her türlü sorunun aşılmasında bana yardımcı olan, hoşgörüsü, desteği ve bilgisiyle bana yol gösteren değerli hocam ve tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Hanife BİDİRDİ'ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca değerli dönütleriyle çalışmama destek olan sayın Prof. Dr. Yusuf BAYRAKTUTAN ve Doç. Dr. Mehmet Hilmi ÖZKAYA'ya teşekkürlerimi sunarım. Bu zorlu süreçte her zaman yanımda olup benden desteklerini esirgemeyen, beni motive eden başta annem, babam ve kardeşlerim olmak üzere tüm öğretmenlerime sonsuz teşekkürler.

Muhammet Şamil ÖRGEV

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER	II
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
TABLolar LİSTESİ.....	VI
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	VII
GRAFİKLER LİSTESİ.....	VII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İŞÇİ DÖVİZLERİ VE İKTİSADİ BÜYÜME: KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE	
1.1. İŞÇİ DÖVİZLERİNİN TANIMI	3
1.2. İŞÇİ DÖVİZLERİNİ BELİRLEYEN ETKENLER	5
1.2.1. Mikro Ekonomik Etkenler	7
1.2.2. Makro Ekonomik Etkenler	7
1.3. İŞÇİ DÖVİZLERİNİN GÖNDERİLME GEREKÇELERİ.....	8
1.3.1. Alturizm.....	9
1.3.2. Değişim Motifi	9
1.3.3. Kredi Geri Ödeme	10
1.3.4. Sigorta	10
1.3.5. Miras	11
1.3.6. Yatırım.....	11
1.4. İŞÇİ DÖVİZLERİNİN ETKİLERİ.....	11
1.5. İKTİSADİ BÜYÜMENİN TANIMI VE ÖZELLİKLERİ	18
1.6. İKTİSADİ BÜYÜME KAYNAKLARI.....	21
1.6.1. Sermaye Birikimi	21
1.6.2. İşgücü	22
1.6.3. Teknoloji.....	22
1.7. İKTİSADİ BÜYÜME TEORİLERİ	23
1.7.1. Klasik Dönem Öncesi Büyüme Teorileri	23
1.7.1.1. Merkantilizm.....	23
1.7.1.2. Fizyokrasi	23
1.7.2. Klasik Büyüme Teorileri.....	24
1.7.2.1. Adam Smith.....	25

1.7.2.2. Thomas Malthus	27
1.7.2.3. David Ricardo	28
1.7.3. Harrod-Domar Büyüme Modeli	29
1.7.4. Neo-Klasik Büyüme Teorileri	31
1.7.4.1. Robert M. Solow	31
1.7.5. Marksist Büyüme Teorisi	33
1.7.6. İçsel Büyüme Teorileri	33
1.7.6.1. Paul M. Romer	34
1.7.6.2. Robert E. Lucas	35
1.7.6.3. Robert Barro	36
1.8. İŞÇİ DÖVİZLERİ VE İKTİSADİ BÜYÜME	38
1.9. DÜNYA'DA İŞÇİ DÖVİZLERİ	43

İKİNCİ BÖLÜM

2. GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE İŞÇİ DÖVİZLERİNİN BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN ANALİZİ	
2.1. LİTERATÜR TARAMASI	49
2.2. YÖNTEM	54
2.2.1. Panel Veri Analizi	54
2.2.2. Yatay Kesit Bağımlılığı	55
2.2.3. Panel Birim Kök Testi	57
2.2.3.1. CADF ve CIPS Birim Kök Testleri	58
2.2.4. Panel Eşbütünleşme Testi	60
2.2.5. Eşbütünleşme Katsayılarının Homojenliğinin Test Edilmesi	61
2.2.6. Eşbütünleşme Katsayılarının Tahmin Edilmesi	62
2.3. MODEL VE VERİ SETİ	63
2.4. ANALİZ VE BULGULAR	65
2.4.1. Yatay Kesit Bağımlılığının Test Edilmesi	65
2.4.2. CIPS Birim Kök Testi Sonuçları	67
2.4.3. Eşbütünleşme Testi Sonuçları	68
2.4.4. Eşbütünleşme Katsayılarının Homojenlik Testi Sonuçları	69
2.4.5. Eşbütünleşme Katsayılarının Tahmin Edilmesi	69
SONUÇ	75
KAYNAKÇA	78
ÖZGEÇMİŞ	88

ÖZET

Ülkeler arasında artan göç hareketine paralel olarak artış gösteren işçi dövizleri, özellikle gelişmekte olan ülkeler için önemli bir finansal kaynak oluşturmaktadır. İşçi dövizleri, hükümetlerin ve araştırmacıların ilgi odağında yer almakta ve literatürde birçok araştırmaya konu olmaktadır. Bununla birlikte, işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisine ilişkin literatürde hala fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Bu çalışmada, 1995-2017 dönemine ait veriler kullanılarak 29 gelişmekte olan ülkede işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisinin incelenmesi amaçlanmaktadır. İki bölüm olarak tasarlanan bu çalışmanın birinci bölümünde işçi dövizleri ve iktisadi büyümeye ilişkin kavramsal ve kuramsal çerçeve yer almaktadır. İkinci bölümde ise konuya ilişkin literatürde yer alan ampirik çalışmalar özetlenmekte; ekonometrik yöntem, model ve veri seti tanımlanmaktadır. Ayrıca bu bölümde işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisini ölçmek için oluşturulan model, panel veri yöntemiyle analiz edilmiştir. Tahmin sonuçları, işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif olduğunu göstermektedir. Bu bulgular ışığında, gelişmekte olan ülkelerin iktisadi büyümeleri için önemli bir kaynak olduğu tespit edilen işçi dövizlerinin ülkeye transferini artırıcı/kolaylaştırıcı birtakım politikalar izlenmesi önem arz etmektedir. Bunun yanında elde edilen bu dövizlerin üretken yatırımlara dönüştürülmesine yönelik politikalar da önerilmeye değer görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İşçi dövizleri, gelişmekte olan ülkeler, iktisadi büyüme, panel veri analizi

ABSTRACT

Workers' remittances, which increase in parallel with the increasing migration movement between countries, constitute an important financial resource especially for developing countries. Workers' remittances are at the center of attention of governments and are the subject of many studies in the literature. However, there are still disagreements in the literature regarding the impacts of workers' remittances on economic growth. In this study, it is aimed to examine the effect of workers' remittances on economic growth in 29 developing countries using the data for the period 1995-2017. In the first part of this study, which is designed as two parts, there are conceptual and theoretical frameworks regarding workers' remittances and economic growth. In the second part, empirical studies in the literature on the subject are summarized; econometric method, model and data set are introduced. In addition, the model created to measure the effects of workers' remittances on economic growth is analyzed with the panel data method in the second part. Estimation results show that the effects of workers' remittances on economic growth are statistically significant and positive. In the light of these findings, it is important to follow some policies that increase/facilitate the transfer of workers' remittances, which are determined to be an important source for the economic growth of developing countries. In addition, policies to transform these foreign exchanges into productive investments are also considered worthy of recommendation.

Keywords: Workers' remittances, developing countries, economic growth, panel data analysis

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1: İşçi Dövizlerini Belirleyen Etkenler	6
Tablo 2: Göç, İşçi Dövizleri ve Kalkınmaya İlişkin Görüş ve Politikaların Evrimi.....	12
Tablo 3: İşçi Dövizlerinin Etkileri	15
Tablo 4: Gelir Gruplarına Göre İşçi Dövizleri (Milyon\$) (1995-2017).....	45
Tablo 5: En Fazla İşçi Dövizini Elde Eden 30 Gelişmekte Olan Ülke (Milyon \$) (1995-2017).....	46
Tablo 6: En Fazla İşçi Dövizini Elde Eden 30 Gelişmekte Olan Ülke (1995-2017) (%GDP).....	47
Tablo 7: Literatür Özeti	52
Tablo 8: Modelde Kullanılan Değişkenler ve Veri Kaynakları	64
Tablo 9: Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları (Düzey)	65
Tablo 10: Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları (Birinci Fark).....	66
Tablo 11: CIPS Birim Kök Testi Sonuçları (Düzey).....	67
Tablo 12: CIPS Birim Kök Testi Sonuçları (Birinci Fark)	68
Tablo 13: Westerlund Durbin – H Eşbütünleşme Testi Sonuçları.....	68
Tablo 14: Eşbütünleşme Katsayılarının Homojenlik Testi Sonuçları.....	69
Tablo 15: Eşbütünleşme Katsayıları Tahmin Sonuçları (Panelin Geneli).....	70
Tablo 16: Eşbütünleşme Katsayıları Tahmin Sonuçları (Ülkelere Göre).....	73

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: İşçi Dövizlerinin Gönderilme Gerekçeleri	8
Şekil 2: İşçi Dövizleri Kullanım Alanları.....	13
Şekil 3: Büyüme Kuramlarının Gelişimi	25
Şekil 4: Adam Smith'in Büyüme Modeli	26
Şekil 5: Harrod-Domar Büyüme Modeli	30
Şekil 6: İşçi Dövizleri ve İktisadi Büyüme	40

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1: Üretim Olanakları Eğrisi.....	20
Grafik 2: Dünya'da İşçi Dövizleri ve Diğer Sermaye Akımları (Milyon \$) (1995-2017).....	43
Grafik 3: Gelişmekte Olan Ülkelerde İşçi Dövizleri ve Diğer Sermaye Akımları (Milyon \$) (1995-2017).....	44

GİRİŞ

İnsanlar doğal afetler, kıtlıklar, salgın hastalıklar, savaşlar veya geçim sıkıntısı gibi nedenlerden dolayı yaşamlarını sürdürdükleri mekânları değiştirmek zorunda kalmışlardır. Bu mekânsal değişime göç denilmektedir. Yüksek yaşam standartları elde etmek isteyen bireyler başka ülkelere göç etmekte ve bu göç hareketliliği oldukça hızlı gerçekleşmektedir. Göç alanında yapılan çalışmalara bakıldığında uluslararası işçi göçünün önemli bir göç türü olduğu görülmektedir. Yurtdışına göç eden bireylerin kendi ülkelerine gönderdikleri dövizler işçi dövizlerini oluşturmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler için işçi dövizleri önemli bir döviz kaynağı olmaktadır. Günümüzde gelişmekte olan ülkelerde büyüme oldukça önemli olduğundan büyüme hedefleri için iç kaynakların yanında dış kaynaklara da ihtiyaç duyulmaktadır. İşçi dövizleri de dış kaynaklar içerisinde oldukça önemli olmakta ve son yıllarda resmi kalkınma yardımları, doğrudan yabancı yatırımlar gibi diğer dış kaynaklardan daha yüksek düzeylerde gerçekleşmektedir. Ayrıca ülkeyi politik ve ekonomik yükümlülükler altına sokma veya dış borçlanma gibi özelliklerinin bulunmaması da işçi dövizlerinin önemini artırmaktadır.

İşçi dövizleri doğrudan yabancı yatırımlar, dış yardımlar, portföy yatırımları gibi sermaye akımları içerisinde zamanla önemli bir konuma sahip olmuştur. Diğer dış kaynaklar dönemsel olarak artış veya azalışlar göstermesine rağmen işçi dövizleri istikrarlı bir artış seyri izlemektedir. 1995 yılında 94.547 milyon dolar olan işçi dövizleri 2017 yılına gelindiğinde yaklaşık olarak 6 kat artarak 594.055 milyon dolar düzeyine ulaşmıştır. İşçi dövizleri bu istikrarlı artışla birlikte gelişmekte olan ülkelerdeki birçok düşük ve orta gelirli hane halkı için önemli bir gelir kaynağı olmaktadır. Ayrıca bazı gelişmekte olan ülkelerin Gayri Safi Yurtiçi Hâsıllarında önemli bir yere sahip olduğu verilerle görülmektedir. İşçi dövizlerinde yaşanan bu artışın sebeplerinden bazıları ulaşım ve telekomünikasyon maliyetlerinin azalması ve bankacılık sistemlerinin gelişmesidir.

Yurtdışına göç eden işçilerin ülkelerine gönderdikleri dövizler, hanehalkına ilave gelir oluşturarak toplam harcamaların artmasını sağlamakta ve ekonomide çarpan

etkisine neden olmaktadır. İşçi dövizleri tüketim harcamalarını arttırmasının yanı sıra tasarruf ve yatırım artışına, üretim faaliyetleri ve istihdam olanaklarının artmasına, yoksulluğun azalmasına, gelir dağılımının iyileşmesine, büyüme ve refah artışına da katkıda bulunabilmektedir. Ayrıca yabancı para girişi ile ekonomik kriz dönemlerinde sermaye çıkışlarına karşı döviz desteği sağlanması ve cari işlemler açığının düzeltilmesi gibi etkileri de bulunmaktadır.

Bu çalışmada 29 gelişmekte olan ülke için 1995-2017 yılları arasında işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkileri araştırılmaktadır. İşçi dövizlerinin yanında dışa açıklık, kamu harcamaları, gayri safi sabit sermaye oluşumu ve doğrudan yabancı yatırımların iktisadi büyüme üzerindeki etkisini analiz etmek için tanımlanan model, panel eşbütünleşme yöntemiyle analiz edilmiştir. Eş bütünleşme analizine geçmeden önce değişkenlere ve tahmin edilecek modele ilişkin yatay kesit bağımlılığı olup olmadığı ve değişkenlerin birim kök özellikleri test edilmiştir. Daha sonra değişkenler arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığı Westerlund (2008) eşbütünleşme testi ile araştırılmış ve CCE (Common Correlated Effect-Ortak İkişkili Etkiler) tahmincisi kullanılarak panel eşbütünleşme katsayıları tahmin edilmiştir.

İşçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisinin 29 gelişmekte olan ülke örneğinde araştırıldığı bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde öncelikle işçi dövizlerinin tanımı, belirleyicileri ve etkilerine yer verilmiş daha sonra iktisadi büyümeye ilişkin kavramsal ve teorik bilgiler paylaşılarak işçi dövizleri ile iktisadi büyüme arasındaki ilişki ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci ve son kısmında ise konuya ilişkin literatürde yer alan ampirik çalışmalar özetlenerek kullanılan ekonometrik yöntem, model ve veri seti tanımlanmış; ampirik analiz bulguları ve bunların iktisadi yorumu yapılmıştır. Çalışma genel değerlendirme ve politika önerileri ile sonlandırılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İŞÇİ DÖVİZLERİ VE İKTİSADİ BÜYÜME: KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE

Göçmenlerin menşei ülkelerine gönderdikleri paraları ifade eden işçi dövizleri, özellikle yeterli yurtiçi finansal kaynağa sahip olmayan gelişmekte olan ülkeler için iktisadi büyümenin sağlanmasında önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Söz konusu bu transferlerin iktisadi büyüme üzerindeki olumlu etkilerinin ortaya çıkması, üretken yatırımlara dönüştürülmesi vasıtasıyla olmaktadır. Bu bölümde işçi dövizleri ve iktisadi büyümeye ilişkin kavramsal ve teorik bilgiler paylaşılacak olup öncelikle işçi dövizlerinin tanımı, belirleyicileri ve etkilerine yer verilecektir. Daha sonra iktisadi büyüme kavramı, büyümenin kaynakları ve bu konudaki teorik yaklaşımlar ele alınarak işçi dövizleri ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiler tartışılacaktır. Bu bölüm işçi dövizlerinin diğer sermaye akımları içerisindeki yeri ve öneminin ele alınması ile tamamlanacaktır.

1.1. İŞÇİ DÖVİZLERİNİN TANIMI

İlk çağlarda savaşımlardan elde edilen tutsaklar ve köleler, Ortaçağda da toprak serfleri, işçi olarak kullanılmaktadır. Ortaçağda devlet, sermaye ve onların sahip olduğu tutsak, köle ve serflerin meydana getirdiği rekabet karşısında, loncalar etrafında toplanan çırak, kalfa ve ustalar, çıkarlarını korumak amacıyla örgütlenerek işçi sınıfını oluşturmuştur. Yeniçağda tutsak, köle ve serflerin dışında özgür insanların da yaşamlarını idame ettirmek amacıyla emeklerini belli bir ücret karşılığında satması ile genel anlamda işçi kavramı ortaya çıkmıştır (Çelik, 1999: 9). Literatüre bakıldığında işçi kavramı ile ilgili birçok tanım bulunmaktadır. Türk Dil Kurumu'nun tanımına göre, "fabrika, maden ocağı, tarım işletmesi, atölye vb. işyerlerinde belirli ücret karşılığı kafa gücünü, bedenini veyahut her ikisiyle beraber ustalık kullanarak üretim yapan kimse"ye işçi denilmektedir (Püsküllüoğlu, 1995: 829). İşverenlere emeklerini satarak yaşamlarını idame ettiren bu sınıf, daha fazla kazanç ve yüksek

yaşam standartları elde etmek için yurtdışına giderek, yeni kavramların oluşmasına neden olmuştur. Yurtdışına giden göçmenlerin kendi ülkelerine yapmış oldukları para transferlerine İngilizcede “remittance” denilmektedir. Literatürde bu kavramın Türkçe karşılığı olarak para transferi, göçmen havaleleri veya göçmen dövizleri şeklinde adlandırmalar da yapılmaktadır. 1960’lı yıllarda Türkiye’den Almanya’ya giden işçilerin Türkiye’ye gönderdikleri paralar için de işçi dövizleri kavramı kullanılmıştır (Tilbe, 2016: 13).

İşçi dövizleri kavramıyla ilgili literatürdeki çalışmalara bakıldığında yurtdışına giden göçmenlerin elde ettikleri kazançtan kendi ülkelerine yapmış oldukları para transferlerine *işçi dövizleri* denildiği görülmektedir. İşçi dövizleri (remittance) Ödemeler Bilançosunda; işçi dövizleri (workers’ remittances), işçi tazminatları (compensation of employees) ve göçmen transferleri (migrants’ transfer) olarak üç farklı bileşenden meydana gelmektedir (Jongwanich, 2007: 2; Ratha, 2003: 171):

- i. İşçi dövizleri, yurt dışında bir yıl ya da daha fazla kalan “yerleşik” olarak adlandırılan işçilerin gönderdikleri dövizlerdir.
- ii. İşçi tazminatları, yerleşik statüsünde olmayıp bir yıldan daha kısa bir süre için işe alınan işçilerin (mevsimlik işçi) elde ettikleri tüm gelirlere denilmektedir.
- iii. Göçmen transferleri, bireyin bir ekonomiden başka bir ekonomiye göç etmesinden ortaya çıkan finansal unsurları kapsamaktadır.

Yukarıdaki tanımlar işçilerin, ülkelerine dönen kişilerle gönderdikleri para veya malları kapsamamaktadır. Bu tarz gayri resmi şekilde gönderilen dövizler kayıt altına alınamadığından işçi dövizleri verilerine dahil olamamaktadır (Puri vd., 1999: 3). Ratha (2003) ve Ratha ve Mohapatra’nın (2007) yaptığı çalışmada işçi dövizleri ve özellikleri ele alınmıştır. İşçi dövizlerinin özellikleri aşağıdaki gibidir:

- i. Gelişmekte olan ülkeler için mühim bir dış finansman kaynağıdır (Ratha, 2003: 157).
- ii. Genellikle düşük gelir düzeyine sahip (yoksul) ülkelere daha fazla işçi döviz transferi yapıldığı görülmektedir (Ratha and Mohapatra, 2007: 2).
- iii. Yüksek düzeydeki işçi dövizleri, gelişmekte olan ülkelerin reel döviz kurunun değerlendirilmesine ve ihracattaki rekabet gücünün düşmesine neden olabilmektedir (Ratha, 2003: 157).

- iv. İşçi dövizleri konjoktürel olmayıp istikrarlıdır. İşçi dövizleri, alıcı ülkede gerçekleşen finansal kriz, doğal afet vb. durumlarda yükselme eğilimindedir. Yurtdışındaki işçiler zor durumlardaki aileleri ve arkadaşlarına yardım etmek için ülkelerine daha fazla döviz transferi yapmaktadır (Ratha and Mohapatra, 2007: 2).
- v. İşçi döviz transferinde prosedür işlemleri fazla bulunmamakta ve bu tür işlemler çoğu zaman vergilerden de muaf olmaktadır (Muratoğlu, 2017: 460).
- vi. İşçi dövizleri hanehalkına ilave gelir oluşturarak toplam harcamaların artmasına ve ekonomide çarpan etkisine neden olmaktadır. Alıcı ülkede yoksulluğun azalmasına ve refahın artmasına katkı sağlamaktadır (Ratha and Mohapatra, 2007: 3).

İşçi dövizleri eğitim harcamaları, sağlık harcamaları, yatırımları ve istihdamı artmasıyla kişi başına gelir düzeyini attırabilmekte ve dolaylı yoldan büyüme üzerinde olumlu etkide bulunabilmektedir. İstihdam yaratma, ekonomik kriz dönemlerinde sermaye çıkışlarına karşı döviz desteği sağlama ve cari işlemler açığını düzeltme gibi birçok etkisi de bulunmaktadır (Pradhan vd., 2008: 498-499).

1.2. İŞÇİ DÖVİZLERİNİ BELİRLEYEN ETKENLER

İşçi dövizlerinde, işçinin göç ettiği ülkede elde ettiği gelirin ne kadarını kaynak ülkedeki ailesi ve yakınlarına göndereceğini belirleyen çeşitli etmenler bulunmaktadır. Yurtdışına işçi gönderen ülkelerin ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomileri için işçi dövizleri oldukça önemli bir dış kaynak olduğundan söz konusu ülkelerin, resmi yollarla işçi döviz transferlerini arttırmak amacıyla işçi dövizlerini belirleyen etkenleri tespit etmeleri gerekmektedir (Yiğit, 2005: 7-8). Russell (1986) işçi dövizlerini belirleyen etkenleri, mikro ekonomik (sosyo-demografik özellikler) ve makro ekonomik ve politik değişkenler olarak iki grupta ele almıştır. Tablo 1'de işçi dövizlerini belirleyen etkenler ve beklenen ilişkileri görülmektedir. Russell'a (1986) göre, ev sahibi ülkedeki kadınların toplam nüfusa oranı, işçinin medenî durumu, işçinin eğitim ve meslekî bilgi düzeyi, işçinin ev sahibi ülkede geçirdiği süre, hanehalkı gelir düzeyi ve hanehalkındaki diğer bireylerinin iş durumu işçi döviz transferlerini belirleyen sosyo-demografik etkenler olmaktadır. Makro ekonomik

Tablo 1: İşçi Dövizlerini Belirleyen Etkenler

İşçi Dövizlerini Belirleyen Etkenler		Beklenen İlişkisi
Sosyo-Demografik Özellikler	İşçinin evli olması	+
	İşçinin eğitim düzeyi	-
	İşçinin mesleki bilgi düzeyi	-
	Hanehalkı gelir seviyesi	-
	Hanehalkındaki diğer bireylerin çalışması	-
	Ev sahibi ülkedeki kadınların toplam nüfusa oranı	-
	Ev sahibi ülkede geçirilen süre	+/-
Makro Ekonomik ve Politik Değişkenler	İşçi sayısı	+
	Ortalama ücret düzeyi	+/-
	Ev sahibi ülkedeki ekonomik durum	+
	İşçi gönderen ülkedeki ekonomik durum	+
	Döviz kuru	+/-
	Ev sahibi ülke ile işçi gönderen ülke arasındaki faiz oranı farkı	+/-
	İşçi gönderen ülkedeki politik riskler	-
	Para transferindeki aracı kurumların etkinliği ve transfer maliyetinin düşüklüğü	+

Kaynak: Russell, 1986: 676.

etkenlerse işçi sayısı, ortalama ücret düzeyi, ev sahibi ülkedeki iktisadi durum, döviz kuru, ev sahibi ülke ile işçi gönderen ülke arasındaki faiz oranı farkı, işçi gönderen ülkedeki politik risk unsurları ve para transferindeki aracı kurumların etkinliği ve transfer maliyetinin düşüklüğü şeklinde sıralanmaktadır.

1.2.1. Mikro Ekonomik Etkenler

Mikro ekonomik etkenler arasında yer alan sosyo-demografik özellikler, yurtdışına çıkan işçilerin ev sahibi ülkede yerleşik durumda olmaları, ev sahibi ülkedeki kadın nüfusunun toplam nüfusa oranı ve işçilerin medeni durumlarıyla ilişkili olmaktadır. Döviz transferlerinin miktarı da işçilerin medeni durumuna göre değişkenlik göstermektedir. İşçilerin evli olması durumunda kendi ülkelerindeki ailelerine yapacağı döviz transferi miktarı artacaktır (Yiğit, 2005: 9). İstihdam ve gelir gibi entegrasyon göstergeleri de işçi döviz transferleri üzerinde olumlu bir etkiye sahip olmaktadır (de Haas, 2007: 17). İşçilerin ev sahibi ülkede yerleşik duruma geçmesi durumunda, kendi aileleri de ev sahibi ülkeye göç edebileceği için yapacakları döviz transferleri azalacak veya tamamen ortadan kalkacaktır. Diğer taraftan, göç edilen ülkede geçirilen sürenin etkisi belirsiz olup bu sürenin artması, yerleşikliğe geçişin bir göstergesi olmaktadır. Tablo 1’de görüleceği gibi işçilerin eğitim düzeyi ve mesleki bilgi düzeyleri de döviz transferini benzer şekilde etkilemektedir. İşçilerin, yüksek eğitim düzeyine ve yüksek mesleki bilgi düzeyine sahip olmaları durumunda ev sahibi ülkedeki yüksek yaşam standartlarına daha kolay ulaşacaklar ve yerleşik duruma geçmeleri de daha hızlı gerçekleşecektir. Bu durumda kendi aileleri de ev sahibi ülkeye göç edeceğinden yüksek eğitim düzeyi ve mesleki bilgi düzeyi işçi döviz transferleri üzerinde olumsuz etkiye sahip olacaktır. İşçinin ülkesindeki hanehalkı gelir seviyesinin yüksek olması ve hanehalkındaki diğer bireylerin çalışması halinde ise hanehalkı yaşamlarını rahatça sürdüreceğinden işçi dövizlerine ihtiyaç duyulmayacaktır ve bu durum döviz transferlerini negatif etkileyecektir (Yiğit, 2005: 9).

1.2.2. Makro Ekonomik Etkenler

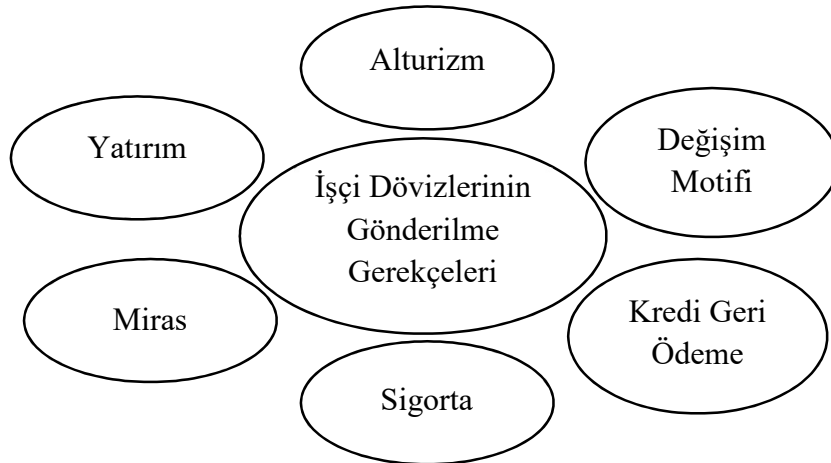
İşçilerin göç kararı vermesindeki en önemli etkenlerden birisi de ülkelerine gönderdikleri dövizler olduğundan ülkelerindeki makroekonomik göstergeler istikrarsızlaştığında işçilerin yurt dışına göç etme eğilimleri artacaktır (Murinde and Mullineux (2014). Ev sahibi ülkede işçi talebi arttığında ülkeler arası göç hızlanacak ve işçi sayısı artacaktır. Ev sahibi ülkedeki işçi sayısı arttıkça işçi ihraç eden ülkeye gönderilen döviz miktarı da artacaktır. İşçilerin ortalama ücret düzeyinin döviz transferleri üzerindeki etkisi belirsiz olmaktadır. Yerleşik durumda olmayan işçiler

ülkelerinde aileleri ve sevdiklerine daha fazla döviz transferi yapmaktayken yerleşik duruma geçildiğinde ailelerini yanlarına alabileceklerinden dolayı yapılan döviz transferleri azalmaktadır. Yani ortalama ücret düzeyi ile işçi döviz transferleri arasındaki ilişki yerleşiklik durumuna göre değişiklik göstermektedir (Yiğit, 2007: 8-9). İşçi ihraç eden ülkede yaşanan istikrarsızlıklar, ekonomik krizler, enflasyon oranındaki artışlar, salgın hastalıklar, doğal afetler gibi nedenlerle işçiler, ailelerine destek olma güdüsüyle daha fazla döviz transferi gönderme eğilimi içerisinde olacaktır (Amuedo-Dorantes vd., 2007: 1-2). Ev sahibi ülke işçi sayısındaki artışla ekonomik faaliyetlerin düzeyi de artış gösterecektir ve işçi döviz transferleri de olumlu etkilenecektir. Ülkelerin döviz kurları arasındaki farklar ile faiz oranları arasındaki farkın işçi döviz transferlerine etkisi belirsizdir. İşçi döviz transferlerini negatif etkileyen bir etken ise işçi gönderen ülkedeki politik riskler nedeniyle oluşan belirsizliklerdir. Son olarak döviz transferindeki aracı kurumların etkinliği ve transfer maliyetinin düşüklüğü döviz transferleri üzerinde pozitif bir etkiye sahip olmaktadır (Yiğit, 2007: 8-9).

1.3. İŞÇİ DÖVİZLERİNİN GÖNDERİLME GEREKÇELERİ

Yurtdışındaki işçilerin elde ettikleri kazançtan belli bir kısmını ülkelerindeki ailelerine veya sevdiklerine göndermesinin arkasında birtakım gerekçeler bulunmaktadır. Aşağıdaki Şekil 1’de işçi dövizlerinin gönderilme gerekçeleri görülmektedir.

Şekil 1: İşçi Dövizlerinin Gönderilme Gerekçeleri

Kaynak: Tilbe, 2016: 26-30.

1.3.1. Alturizm

Göçmen işçiler kişisel amaçlarının yanı sıra ailelerine, akrabalarına ve sevdiklerine destek olmak amacıyla da gelirlerinin bir kısmını kaynak ülkeye göndermektedir. Ailelerinin ve akrabalarının ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapmış oldukları döviz transferine alturizm (özgecilik) denilmektedir. Bu yöntemle pek çok işçi geride kalan ailelerinin bakımını sağlamaktadır. Döviz transferi, alturizm anlayışına göre sevgiden doğan fedakârlık, aileye karşı sorumluluk olarak değerlendirilmektedir (Tilbe, 2016: 27).

Alturizm modelinin birkaç varsayımı bulunmaktadır. Bunlardan ilki yüksek kazanç potansiyeline sahip işçilerin daha fazla döviz transferi yapma eğiliminde olmasıdır. İşçilerin gelir seviyesi ile gönderilen döviz miktarı arasında doğru orantı bulunmaktadır. İkinci varsayım ise hanehalkının gelir düzeyi arttıkça gönderilen dövizin marjinal faydası azalacağı için gönderilen döviz miktarının azalması gerektiğidir. Üçüncüsü varsayımda ise aile bağlarının sıklığı, evlilik durumu veya geri dönüş düşüncesi gönderilen döviz miktarını etkilemektedir. Funkhouser (1995) çalışmasında işçi, ev sahibi ülkede kalıcı olmayı düşünüyorsa zaman içerisinde gönderdiği döviz miktarının düşebileceğini açıklamıştır (Funkhouser, 1995: 139).

1.3.2. Değişim Motifi

Değişim güdüsünde döviz gönderilmesinin amacı, alturizm modelinin aksine ihtiyaç duyulduğunda gönderilen para karşılığında bir şeyler satın alınması ve kendi ülkelerindeki varlıklarının korunmasıdır (Kang, 2004: 512). Ayrıca değişim motifinde sevgiden ziyade bir alışveriş güdüsü bulursa da eş, çocuk, ebeveyn ve yaşlıların bakımı için gerekli hizmetlerin satın alınması da döviz transferinin gerekçelerindedir (Tilbe, 2016: 28). Gönderilen döviz miktarı işçilerin gelir artışlarıyla doğru orantılı olmaktadır. Alturizm'in aksine hanehalkının gelir düzeyinde artış görülmesi halinde bile tüketim, sağlık, eğitim hizmetlerinde yüksek kaliteye erişilmesi, yaşam standartlarının artmasından dolayı hanehalkına gönderilen para miktarı azalmayacaktır (Mouhoud vd., 2008: 9).

1.3.3. Kredi Geri Ödeme

Kredi geri ödeme teorisi, yurtdışına çıkan işçilerin eğitimine yapılan yatırımları veya göç sürecini finanse etmek için aile tarafından sağlanan kredilerin geri ödemesi olarak işçilerin döviz göndermesi fikrini vurgulamaktadır (Piorine, 1997: 590; Glytsos, 1988: 543). Böyle bir duruma “örtük aile sözleşmesi” nin varlığı sebep olmaktadır. Aile, işçilerin eğitimi sırasında ortaya çıkan öğrenim ücretlerini, seyahat masraflarını ve diğer masrafları karşılamaktadır. Bir sonraki zaman diliminde, yüksek maaşlı işleri almayı başaran işçiler sözleşme gereği gelirlerinin bir kısmını ailelerine göndererek, kredilerin geri ödemelerini yapmaktadır. Bu durumda ailelerin gelirleri de artmaktadır (Marwan, 2011: 101; Stark, 1991: 40). Göçmen işçiler ve aileleri arasındaki sadakat ve güven ilişkisinin yanında işçiler, mirasçı olma arzusu, yatırım, geri döndüklerinde gururla karşılanma gibi kendi çıkarları doğrultusunda örtük sözleşmeyi ihlal etmemektedir (Tilbe, 2016: 29).

1.3.4. Sigorta

Göçmen işçiler, kredi ödemelerindeki gibi yurtdışına çıkışları için gerekli olan masrafları borçlanarak karşılamaktadır. Fakat söz konusu borçlanma herhangi bir kuruma değil de ailelerine olmaktadır (Tilbe, 2016: 29). İşçi ve ailesi arasında sözlü bir sözleşme bulunmaktadır. Bu sözleşmeye göre yurtdışına göç eden işçi yurtdışına çıkışı sırasında borçlandığı parayı ödeyecek ve kendi ülkesinde yaşanabilecek kriz vb. olumsuz koşullarda ailesine finansal olarak destek sağlayacaktır. İşçi ile ailesi arasındaki bu sözlü sözleşmeye sigorta denmektedir (Solimano, 2003: 8). İşçiler ve aileleri arasındaki sözlü sigorta gereği, işçiler yurtdışında kazandıkları gelirden bir kısmını ailelerine yollamaktadır (Tilbe, 2016: 29). Sigorta gerekçeleri ile altruizm gerekçeleri, hanehalkının geliri ile havale edilen para arasındaki ilişki için birbirine benzer çıkarımlarda bulunmaktadır. Fakat gönderilen dövizin zaman içinde azalıp azalmayacağı hakkındaki iki yaklaşım da birbirinden farklı sonuçlar vermektedir. Altruizm’de zaman ve mesafe artışı gönderilecek dövizin miktarını olumsuz etkilemekteyken, sigorta teorisinde sözleşme süresi boyunca dövizin miktarında bir azalma olmayacağı öngörülmektedir (Rapoport and Docquier, 2005: 23).

1.3.5. Miras

Miras teorisinde yurtdışına giden işçilerin elde ettikleri kazançlardan ülkelerine döviz göndermelerinin bir sebebi de, aile yapılarında mirasın gelişimine kim daha fazla katkı sağladıysa onun mirastan daha fazla hak sahibi olabileceği inancının bulunmasıdır. İşçiler gelecekte mirastan daha fazla pay alma arzusu içerisinde ailelerine döviz göndereceklerdir. Aileler tarafından ise miras olgusu, işçinin daha fazla döviz göndermesini teşvik etmek için kullanılmaktadır (Marwan, 2011: 102).

Bu teorinin temel öngörüsü, ülkesine döndüğünde mirastan daha fazla pay alma arzusu içerisinde olan işçinin daha fazla para göndereceği ve gönderilen para arttıkça, işçi dövizleri ve hanehalkının gelirinin artacağı şeklindedir. Aynı zamanda riskten de kaçınılmış olunulacaktır. Gönderilen döviz miktarı ve hanehalkı gelir seviyesi, işçinin geliriyle orantılıdır (Tilbe, 2016: 30).

1.3.6. Yatırım

İşçiler, yurtdışında yeterli bir gelire sahip olduğunda tamamen kendi çıkarları doğrultusunda, geleceklerini garanti altına almak ve daha iyi bir yaşam sürmek düşüncesiyle ülkelerinde gayrimenkul satın almakta veya yatırım amacıyla ülkelere döviz göndermektedir (Stark and Lucas, 1985: 904). İşçiler, gelecekteki getirilerini hesaba katarak kendi ülkelerine döviz göndermek yerine ev sahibi ülkede de yatırım yapabilmektedir. Yatırımın gerçekleşeceği yerin seçiminde göz önünde bulundurulmuş en önemli unsurlar ülkelerin makroekonomik istikrarları ve faiz farklılıklarıdır (Tilbe, 2016: 30).

1.4. İŞÇİ DÖVİZLERİNİN ETKİLERİ

İşçi dövizlerinin büyüme, kalkınma gibi çeşitli iktisadi büyüklükler üzerinde etkileri bulunmaktadır. Bu konuda literatürdeki yaklaşımlara bakıldığında işçi dövizlerinin kalkınma üzerinde olası etkilerine ilişkin tarihsel süreçte olumlu etkilerine karşılık olumsuz etkilerinin daha fazla olabileceğine ilişkin olumsuz görüşlerin daha ağır bastığı dönemler olmuştur. Buna ilişkin De Haas (2007), 1973 öncesi dönemde işçi dövizlerinin kalkınmayı destekleyici nitelikte olduğu görüşüne karşın 1973-1990

döneminde kalkınma ve göç kötümserliği görüşü hakim olmuş; 1990 sonrası dönemde işçi dövizleri üzerine yapılan çalışmaların da artmasıyla göç ve kalkınmaya ilişkin yeniden iyimser bir takım yaklaşımlar söz konusu olmuştur.

Tablo 2: Göç, İşçi Dövizleri ve Kalkınmaya İlişkin Görüş ve Politikaların Evrimi

Dönem	Politika
1973 Öncesi	Kalkınmacı İyimserlik: İşçi döviz transferi gelişmekte olan ülkelerin ekonomik gelişimine katkıda bulunmaktadır.
1973-1990	Artan Şüphecilik: İşçi döviz transferlerine bağımlılığın artması ve ev sahibi ülkede kalıcı olma durumunun artarak beyin göçüne neden olmasıdır.
1990-2001	Kalıcı Şüphecilik: Ampirik çalışmaların artması ve göç politikaların sıkılaştırılmasıdır.
2001 Sonrası	Göç ve Kalkınma İyimserliğinin Yeniden Canlanması: Bu alanda daha fazla ampirik çalışma yapılması ve genel olarak olumlu bir kanının oluşması ile yurtdışına göçün, beyin göçünün ve işçi dövizlerinin artmasıdır. Göç politikalarının sıkılaştırılmasına rağmen yüksek-vasıflı göçe müsamaha gösterilmektedir.

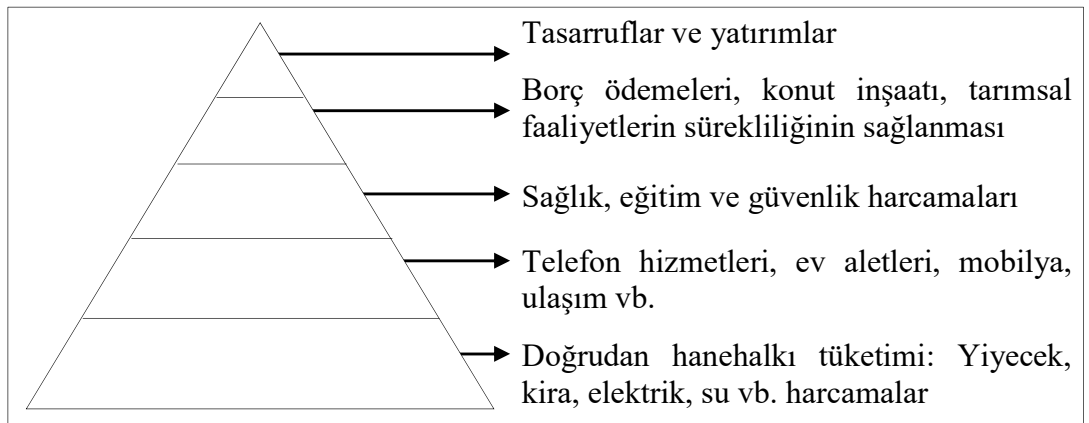
Kaynak: De Haas, 2007: 6.

Gelişmekte olan ülkeler 1950 ve 1960 yıllarında yurtdışına işçi gönderilmesini destekleyici politikalar izlemişlerdir. Hükümetlerin göç alanına iyimser bir bakış açısı içerisinde bulunmasının nedeni işçilerin edindikleri bilgi birikiminin ve dövizlerin transferleriyle ekonominin gelişmesine katkı sağlamasıdır (De Haas, 2007: 6). 1960'lı yılların sonuna gelindiğinde göç alanına yönelik iyimser yaklaşımlar yerini kötümser yaklaşımlara bırakmıştır. 1973 yılındaki petrol krizinde ekonomik gerileme ve işsizlik yaşanmasıyla işçi göçünün önemi giderek azalmıştır. Göç kötümserleri olarak adlandırılan 1973-1990 döneminde göç ve işçi dövizlerinin gelir eşitsizliğine neden

olduğu düşünölmüştür. İşçi dövizlerinin genellikle tüketimde kullanıldığı, tasarrufları arttırmadığı, yatırımların ve üretim faaliyetlerinin iyileşmesine katkı sağlamadığı görüşü hâkim olmuştur. (de Haas, 2007: 6-9). 1990-2001 döneminde işçi dövizlerini konu alan ampirik çalışmaların artması ve genelde olumlu etkide bulunduğunu gösteren çalışmaların oluşmasıyla birlikte göç ve işçi dövizleri alanına tekrar iyimser bir görüş hakim olmuştur (Adams, 1991: 719). 2001 sonrası dönem ise “Göç ve Kalkınma İyimserliğinin Yeniden Canlanması” olarak görölmektedir. İşçi dövizleriyle yurtdışına işçi gönderen ülkedeki hanehalkı gelir düzeyi artmakta, gelir düzeyindeki artışla birlikte tasarruflar da artmaktadır. Tasarrufların artmasıyla yatırımlar ve üretim faaliyetlerinde de artış görölmektedir. İşçi dövizleri ayrıca eğitim, sağlık vb. hizmetlerin satın alınması ve yoksulluğun azalmasına da ciddi katkı sağlamaktadır (Rapoport and Docquier, 2005: 2-13).

Literatürdeki çalışmaların birçoğunda işçi dövizlerinin ilk olarak “günlük ihtiyaçlar, kira, sağlık, inşaat, elektrik, su, besicilik vb. alanlarda” kullanıldığını daha sonra ise tasarruf ve yatırım alanlarında kullanıldığı ortaya konulmaktadır (Gençler, 2018: 170). Şekil 2’de göröldüğü gibi işçi dövizlerinin kullanım alanları öncelik sırasıyla, hanehalkı tüketim harcamaları, ulaşım, mobilya, telefon, ev aletleri vb. harcamaları, sağlık, eğitim ve güvenlik, borç ödemeleri, konut inşaatı, tarımsal faaliyetlerin sürekliliğinin sağlanması, tasarruflar ve yatırımlar olmaktadır.

Şekil 2: İşçi Dövizleri Kullanım Alanları

Kaynak: UNCTAD, 2011: 10.

Yurtdışına göç eden işçilerin ülkelerine gönderdikleri dövizler, hanehalkına ilave gelir oluşturarak toplam harcamaların artmasını sağlamakta ve ekonomide çarpan etkisine neden olmaktadır. Tasarrufları ve yatırımları arttırması, üretim faaliyetlerini

iyileştirmesi, istihdam yaratması, yoksulluğu azaltması, ekonomik kriz dönemlerinde sermaye çıkışlarına karşı döviz desteği sağlaması ve cari işlemler açığını düzeltmesi gibi birçok etkisi de bulunmaktadır (Pradhan vd., 2008: 498-499).

İşçi dövizlerinin etkileri literatürde hem mikro hem de makro seviyede ele alınmıştır. Mikro düzeydeki etkilerini değerlendirilen çalışmalar, hanehalkı gelir seviyesi gibi alanlara katkı sağladığını göstermekte iken makro düzeyde beşeri ve fiziki sermaye birikimi, yoksulluğun azaltılması ve iktisadi büyümeye pozitif katkı sağladığını göstermektedir (Tilbe, 2016: 38). Chimhowu vd. (2003) tarafından işçi dövizlerinin etkileri olumlu ve olumsuz olarak sınıflandırılarak Tablo 3'te özetlenmiştir.

Chimhowu vd. (2003) tarafından yapılan çalışmada öncelikle bireysel, hanehalkı ve ulusal açıdan işçi dövizlerinin olumlu sonuçları ortaya konulmaktadır. İşçilerin ülkelerine gönderdikleri dövizler, hanehalkına ilave gelir oluşturarak toplam harcamaların artmasını sağlamakta ve ekonomide çarpan etkisine neden olmaktadır. Bu durum yoksulluğun azalmasına, gelir dağılımının iyileşmesine, büyümede artış sağlanmasına ve ülke refahının artmasına katkıda bulunabilmektedir. Ayrıca beşeri sermayenin gelişimine katkı sağlaması ile bireylerin daha iyi eğitim, sağlık vb. hizmetlerin satın alınmasıyla yaşam standartlarını arttırmasına olanak sağlamaktadır. Bunun yanında yatırımların artması, istihdam yaratılması, ekonomik kriz dönemlerinde sermaye çıkışlarına karşı döviz desteği sağlanması ve cari işlemler açığının düzeltilmesi gibi birçok etkisi de bulunmaktadır (Pradhan vd., 2008: 498-499). Chimhowu vd. (2003) işçi dövizlerinin Tablo 3'te özetlenen etkilerini kabul etmektedirler. Ancak genel olarak yoksulluğu azaltıcı etkisinin belirsizlik olduğunu savunmuşlardır. Çünkü gelişmiş ülkelere kaynağı aktarımı gerçekleştirirken yerel seviyede eşitsizliği arttırdıklarını belirtmişlerdir. İkinci olarak işçi dövizlerinin gönderen ve alıcı ülkeler arasında bağımlı ilişkiler meydana getirmesidir. Üçüncüsü ise ilk iki görüş arasındaki bağlantıları temel alarak, sosyal bağlar ile küresel gelişme arasındaki ilişkiyi öne çıkararak, para akışının yanında bilgi ve mal akışını da incelemektedir (Yiğit, 2005: 18).

Tablo 3: İşçi Dövizlerinin Etkileri

İşçi Dövizlerinin Olumlu Etkileri	İşçi Dövizlerinin Olumsuz Etkileri
Hanehalkı gelir seviyesini yükseltmesi	Hanehalkının işçi dövizlerine bağlı hale gelmesiyle işçi dövizlerinde yaşanabilecek dalgalanmalara karşı savunmasız olmaları
Mal piyasalarının büyümesine katkı sağlaması	Kısa vadeli tüketim harcamalarında kullanılması durumunda tasarrufları veya yatırımları düşürmesi
Sermaye piyasalarının gelişmesine katkı sağlaması	Hanehalkları arasında gelir eşitsizliğini arttırması
Yabancı para girişini arttırması	Hollanda hastalığına neden olması
Gelişmekte olan ülkelerde tasarruf ve sermaye eksikliğinin giderilmesine katkı sağlaması	Yüksek vasıflı bireylerin göç etmesi durumunda gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerdeki gelir dağılımı üzerinde negatif etkide bulunması
Tasarrufların artmasıyla yatırımların artmasına olanak sağlaması	Karaborsa piyasalarının gelişmesine neden olması
Yatırımların artmasıyla yeni istihdam alanlarının ortaya çıkması	Yerel üretim unsurları piyasasını işgücü bakımından durgunlaştırması
Beşeri sermayenin gelişimine katkı sağlaması ve daha iyi eğitim, sağlık vb. hizmetlerinin satın alınmasıyla yaşam standartlarını iyileştirmesi	İşçi dövizleriyle gelir sağlayan hanehalkının çalışma isteğinde düşüşlerin oluşmasıyla hanehalkını tembellik ve hazırcılığa sevk etmesi
Ödemeler dengesinin iyileşmesine katkı sağlaması	İşçi dövizlerinin ev sahibi ülkeye bağımlılık yaratması
Ülkeler arasındaki eşitsizliğin azaltılmasına yardımcı olması	Kara para aklanmasına olanak sağlaması

Kaynak: Chimhowu vd. 2003: 7.

İşçi dövizleri mal ve sermaye piyasalarının gelişimine olumlu katkılarda bulunmaktadır. Beşeri sermaye üzerinde, hanehalkı bireyleri işçi dövizini elde etmedikleri dönemlere göre işçi döviz elde ettikleri dönemlerde mal ve hizmetlerden daha iyi yararlanabilme gücü elde edeceklerdir. Ayrıca hanehalkını oluşturan bireyler

resmi sektörlerde çalışıyorsa kamu sağlık hizmetlerinden faydalanmakta fakat enformel alanlarda çalışan bireyler sağlık hizmetlerinden yeterince yararlanamamaktadır. Ülkesindeki sağlık sigortası hizmetlerinden yeterince yararlanma imkânına sahip olmayan hanehalkı bireyleri işçi dövizleri ile daha fazla sağlık hizmetlerinden faydalanabilmektedir (Gençler, 2018: 160). Meksika’da işçi döviz alan ailelerin bebek ölüm oranlarında ciddi azalma görülmüştür. İşçi döviz havalelerinde %1’lik artış sağlandığı ailelerin ilk yılda ölen çocuk sayılarında %1,2 oranında azalış görülmüştür. Ailelerin temiz suya erişimi, yeni doğan çocukların bakımı ve annelerin yaşam koşullarında meydana gelen iyileşmelerden dolayı bebek ölüm oranlarında azalmalar ortaya çıkmaktadır (Agunias, 2006: 24).

Makroekonomik istikrarsızlık ve kırılganlığın olduğu ülkelerde işçi dövizleri önemli etkilerde bulunmaktadır. Ülkeye yabancı para girişi sağlaması ile ülke ekonomisi üzerinde olumlu bir etkide bulunmaktadır. İşçi dövizleri ile oluşan kaynağın ödemeler bilançosunun iyileştirilmesi, ithalatın finansmanında kullanılması, döviz kurları gibi birçok farklı etkide bulunabilmektedir. Tüketim artışı ile enflasyonist baskı yaratması, yerel paranın aşırı değerlenmesi ve gelire bağımlılık yaratması gibi olumsuz etkileri de bulunabilmektedir (Gençler, 2018: 174-175). Buch vd. (2002), işçi dövizlerinin ödemeler dengesinin iyileşmesine katkı sağlaması gibi olumlu bir etkisinin söz konusu olduğunu fakat Hollanda Hastalığına¹ da neden olabileceğini belirtmektedir.

İstidam üzerindeki etkisine bakıldığında ise, iş gücünün nitelikli veya niteliksiz olması fark etmeksizin, birey kendi ülkesinden ayrılarak başka ülkeye göç etmesi durumunda kendi ülkesindeki emek piyasasından çıkış yapmasından dolayı ülkesindeki istidam üzerinde etkide bulunacaktır. Örneğin birey işsiz ise ülkedeki işsizlik baskısının azalmasına katkı sağlayacaktır. Birey istihdam halinde ise ayrıldığı durumda boşalttığı iş imkânının başka bir kişi için yeni istihdam fırsatı doğurmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla yurt dışına giden birey ülkesindeki işsizlik ve istihdam durumuna etkide bulunmaktadır (Gençler, 2018: 191).

---

¹ Hollanda hastalığı, döviz bolluğu sonucu ulusal paranın aşırı değerli hale gelmesi ve bu durumun ortaya çıkardığı olumsuz sonuçları ifade etmektedir.

Ayrıca, bazı çalışmalarda işçi dövizini elde eden hanehalkının işçi dövizini elde etmeyen hanehalkına göre daha fazla girimci ve yatırımcı olmaya eğilimli olduğu da ileri sürülmektedir (de Hass, 2007: 14). İşçi dövizini ile gelir elde eden hanehalkı bireyleri girişimci yeteneklerini kullanarak yatırımda bulunmaktadır. Söz konusu yatırımlar ülkenin iktisadi büyümesi üzerinde pozitif bir etki meydana getirmektedir.

İşçi dövizlerinin yukarıda belirtilen olumlu etkilerinin yanısıra olumsuz etkilerine bakılacak olursa, işçi dövizleriyle gelir sağlayan hanehalkının çalışma isteğinde azalış görülebilmektedir. Hanehalkında tembellik ve hazıra alışma söz konusu olabilmektedir. Chami vd. (2003) işçi dövizleri ile hanehalkının çalışma arzusunun azaldığını kanıtları ile savunmuştur. Hanehalkının işçi dövizlerine bağımlı hale gelmeleri, işçi dövizlerinde yaşanabilecek dalgalanmalara karşı savunmasız olmalarına neden olmaktadır. Şekil 2’de görüldüğü gibi işçi dövizleri ilk olarak doğrudan tüketim harcamalarında kullanılabilir. Dövizlerin kısa vadede tüketim harcamalarında kullanılması halinde tasarrufları veya yatırımları özendirmemesi nedeniyle ülke ekonomisi üzerinde olumsuz bir etki meydana getirmektedir. Ayrıca nitelikli veya niteliksiz işgücünün göç etmesi işsizlik ve istihdam üzerinde olumlu etkide bulunabilmekte fakat sadece yüksek vasıflı bireylerin göç etmesi durumunda gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerdeki gelir dağılımını olumsuz etkileyebilmektedir. İşçi dövizlerinin olumlu ve olumsuz etkilerinin yanında ülkeyi politik ve ekonomik yükümlülükler altına sokma veya dış borçlanma gibi özelliklerinin bulunmaması da oldukça önemlidir (Arı ve Özcan, 2011: 102).

Literatürde bu konuda yapılan çalışmalara bakıldığında fikir birliği olmadığı görülmektedir. Adams ve Page (2005) işçi dövizlerinin yoksulluk üzerindeki etkisini geliştirmekte olan 71 ülke üzerinde incelenmiştir. İşçi dövizlerinin ülkenin gayri safi yurtiçi hâsılasındaki (GSYH) payında %10’luk artış göstermesi halinde yoksulluk içerisinde yaşayan insanların %1,6 oranında azalacağını tespit edilmiştir.

Ratha (2003), düşük gelirli ülkelerin gayri safi yurtiçi hâsılasında ve ihracatında işçi dövizlerinin orta gelirli ülkelere kıyasla daha yüksek olduğunu vurgulamıştır. İşçi dövizlerinin okul, hastane gibi kurumların kurulmasında yatırım kaynağını oluşturduğunu belirtmiştir.

Neyaptı (2004) işçi dövizlerinin gelişmekte olan ülkeler için oldukça önemli bir finansman kaynağı olduğunu ifade etmiştir. Faini (2001) çalışmasında işçi dövizlerinin önemli bir kaynak olduğuna değinmekte ve büyüme üzerinde pozitif bir etkide bulunacağını ifade etmektedir.

Haas (2007) çalışmasında hükümetler ve hanehalkı için işçi dövizlerinin güvenilmez bir finansman kaynağı olduğunu sonucuna varmıştır. Ev sahibi ülkedeki işçilerin yerleşik duruma geçmeleri halinde gelirlerinde hızlı bir azalış yaşanabileceğini ve yurtdışına işçi gönderen ülkedeki hanehalkının işçi dövizlerine bağımlı hale gelebileceğini ifade etmiştir.

Solimano (2003) çalışmasında işçi dövizleri ile bir ülkede tasarruf ve yatırım artışına olanak sağlanabileceği ve iktisadi büyümenin pozitif etkilenebileceğini belirtmiştir. Fakat yüksek vasıflı işçilerin göç etmesi durumunda ülkenin büyümesinin uzun vadede negatif etkileneceğini ve bir ülkeye yüksek miktarda işçi döviz akımı gerçekleşirse reel döviz kurunun aşırı değer kazanacağını, bu durumun da ticarete engel olabileceğini ifade etmiştir.

1.5. İKTİSADİ BÜYÜMENİN TANIMI VE ÖZELLİKLERİ

Gelişmiş ülkeler başta olmak üzere, her ülkenin makroekonomi politikasının vazgeçilmez unsurlarından biri iktisadi büyümedir (Gordon, 2000: 286). Ülkelerin büyüme süreçlerinde, sermaye birikimi, işgücü, doğal kaynaklar teknoloji vb. faktörlerden dolayı farklılıklar görülmektedir (Taban, 2018: 1). Genel olarak bu faktörlere, üretim faktörleri denilmekte ve üretim faktörlerinin miktarı ve niteliği ülkenin üretim kapasitesini belirlemektedir. Gelişmişlik düzeyi fark etmeksizin tüm ülkeler kıt kaynakların etkin kullanımı, kıt kaynakların tam kullanımı ve üretim kapasitesinin artırılmasını amaçlamaktadır. Mikro ekonomi, kaynakların etkin kullanımını; makro ekonomi, kaynakların tam kullanımını; büyüme ise üretim kapasitesinin arttırılmasını incelemektedir (Berber, 2006: 1-2).

Literatürde iktisadi büyüme kavramının birçok tanımı bulunmaktadır. Örneğin Kaynak'a göre; *“Bir ülkede, belli bir dönemde yerli veya yabancılar tarafından piyasada üretilen tüm nihai mal ve hizmetlerin parasal ifadesi olan Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla ya da Gayrisafi Milli Hâsıla'da görülen artışa iktisadi büyüme denmektedir”*

(Kaynak, 2014: 69). O'Connor'a göre; “*ekonomide belli bir dönemde üretilen mal ve hizmet miktarındaki uzun ve kısa dönemli artışlardır.*” (O'Connor, 2004: 223). Ünsal ise, “*Fert başına reel hâsılada meydana gelen devamlı artışı*” iktisadi büyüme olarak tanımlamakta ve artışın büyüme olarak değerlendirilmesi için devamlı olması gerektiğini belirtmektedir. (Ünsal, 2007: 11). Lipsey'e göre, “... *faktör verimliliğindeki (birim faktör başına çıktı) değişmelerden kaynaklanan uzun dönemli artıştır*” (Lipsey, vd., 1990: 333). Arslan'a (2017: 443) göre de büyüme; “*..belirli bir zaman diliminde, üretilen mal ve hizmet miktarının geçmiş döneme göre artması...*”dır. Ayrıca büyüme yapısal değişim gerektirmeyen bir olgudur (Arslan, 2017: 443).

İktisadi büyümenin temel özellikleri aşağıdaki gibidir (Acar, 2008: 35-36):

- i. İktisadi büyüme kantitatif bir olgudur. İktisadi büyüme hızı gayrisafı milli hasılda meydana gelen değişmeler yoluyla hesaplanabilmektedir.
- ii. İktisadi büyümenin sağlanabilmesi için yatırım düzeyinin artırılması, üretim düzeyinde artışın sağlanması ve iktisadi yapının değiştirilmesi ancak birkaç yılda yani uzun dönemde gerçekleştirilebileceğinden iktisadi büyüme uzun döneme dayalı bir olgu olmaktadır.
- iii. İktisadi büyüme nominal bir artışı değil reel bir artışı ifade etmektedir. Yani büyüme mevcuda ilave edilerek gerçekleşmektedir.
- iv. İktisadi büyüme ile ikame yatırımlar arasında bir ilişki bulunmamaktadır. Mevcuda herhangi bir ilave yapılmaksızın mevcudun ikame edilmesi halinde büyüme söz konusu olmamaktadır. Örneğin, kentsel dönüşüm kapsamında yıkılan bir binanı yerine eşdeğer özelliklere sahip bir başka bina yapılması halinde büyüme olgusu gerçekleşmemektedir. Yıkılan binadan daha fazla katlı bir bina yapılmış olsaydı mevcuda ilave söz konusu olacağından büyüme olgusu gerçekleşmiş olacaktır.
- v. İktisadi büyümenin gelir dağılımı üzerinde pozitif (iyileştirici) bir etkisi bulunmamaktadır.
- vi. İktisadi büyüme ekonomide hareketlilik ve istikrarsızlıklara neden olabilmektedir. Bu durum, iktisadi büyümenin dinamik bir özelliğe sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Hızlı büyüme gösteren sektörler ve bölgelerde

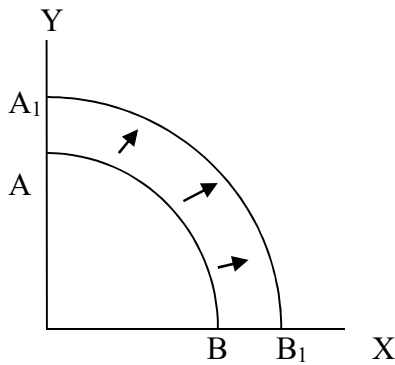
hareketlilik görülmekteyken bazı sektörler ve bölgelerde önemini yitirerek çeşitli sorunlarla karşılaşabilmektedir.

- vii. İktisadi büyüme, sektörleri ve bölgeleri değil ekonominin tamamını kapsayan makro bir olgudur.

İktisadi büyüme iki farklı şekilde meydana gelebilmektedir. Birincisi, tam istihdam altında yeni üretim faktörlerinin ilave edilmesi veya teknolojik ilerlemeyle mevcut üretim faktörlerinin genişlemesi yoluyla gerçekleşen büyümedir. İkincisi ise eksik istihdam şartları altında talep artışı nedeniyle kapasite kullanım oranlarında sağlanan artışa dayalı üretim artışlarına bağlı olarak meydana gelen büyümedir (Berber, 2006: 2-3).

İktisadi büyüme teorilerinin temel uğraş alanı, tam istihdam altında üretim faktörlerinden biri ya da birkaçının artması sonucunda meydana gelen üretim kapasite artışına dayalı büyüme olmaktadır. Bu durumda yeni kaynak ilavesi veya teknolojik gelişmeye dayalı üretim artışı esas alınmaktadır. Bu bağlamda iktisadi büyüme, tam istihdam altında üretim kapasitesi genişlemesi ve üretim olanakları eğrisinin sağa doğru kaymasıyla gerçekleşmektedir (Kaynak, 2014: 70).

Grafik 1: Üretim Olanakları Eğrisi

Kaynak: Kaynak, 2014: 70.

Kısaca büyüme ülkenin üretim kapasitesinde görülen orta ve uzun vadeli artışlardır. İktisadi büyümeyi izleyebilmek için GSYH'daki değişimler en önemli göstergelerden biridir (Turan, 2008: 11). Bir ülke sınırları içerisinde bir dönemde üretilen nihai mal ve hizmetlerin, üretildikleri bir yılın piyasa fiyatı üzerinden değerine **nominal GSYH** denmekteyken bir dönemde üretilen nihai mal ve hizmetlerin, temel

bir yılın piyasa fiyatı üzerinden değerine **reel GSYH** denmektedir (Ünsal, 2007: 4). Reel gayri safi yurtiçi hâsılının nüfusa bölünmesiyle **fert başına hâsıla**'ya ulaşılmaktadır. Fert başına hâsıla kişinin yaşam standartlarını etkilemekte ve iktisadi büyümeyi izleyebilmek için kullanılan en temel gösterge olmaktadır (Krugman and Wells, 2011: 226).

1.6. İKTİSADİ BÜYÜME KAYNAKLARI

İktisadi büyümenin kaynakları birçok çalışmada ele alınmış olup çalışmalarda büyümenin kaynakları konusunda farklı sonuçlara varıldığı görülmektedir. Büyümenin kaynakları hem ülkeden ülkeye hem de dönemden döneme değişiklik göstermektedir (Petraikos vd., 2007: 7). İktisadi büyümenin kaynakları, talep ve arz yönlü kaynaklar olarak değerlendirilmiştir. İktisadi büyümenin talep veya harcamalar yönlü kaynakları kısa vadeli etkilerde bulunurken arz yönlü veya üretim faktörleri ile alakalı kaynakları orta ve uzun vadede büyüme üzerinde belirleyici roller üstlenmektedir (Gürlel ve Alkın, 2010: 57). Büyümenin temel kaynakları; sermaye birikimi, işgücü ve teknoloji'den oluşmaktadır (Todaro, 1989). Bu üç temel kaynağın yanında iktisadi büyümenin diğer kaynakları da kültürel altyapı, kurumsal altyapı, ekonomik ve siyasal istikrar ve finansal kaynaklar olmaktadır. İktisadi büyümenin kaynakları aşağıda sırasıyla ele alınmıştır.

1.6.1. Sermaye Birikimi

Mevcut gelirin tüketimden arta kalan kısmının tasarruf edilip sonraki yıllarda üretim ve geliri arttırmak amacıyla yatırımlara dönüştürülmesine sermaye birikimi denmektedir. Yeni makineler, araç-gereçler, fabrikalar vb. fiziki sermaye stokunu arttırmaktadır. Fiziki sermaye gibi beşeri sermayeye yapılan eğitim, sağlık vb. harcamalar da emeğin verimliliğini arttırmaktadır. Doğada hazır olarak bulunan kaynakların kullanılması veya mevcut doğal kaynakların verimliliğinin artırılması da toprağa yapılan yatırımları göstermektedir. Fiziki sermaye, beşeri sermaye ve toprağa yapılan tüm yatırımları kapsayan sermaye birikimi iktisadi büyümenin temel kaynağı olmaktadır (Berber, 2006: 28-29).

1.6.2. İşgücü

Ekonomide uzun dönem büyüme için işgücü önemli bir kaynaktır (Gürak, 2016: 30). İş gücünün en önemli belirleyicisi ise nüfus artış hızı ve aktif nüfusun büyüklüğüdür. Nüfus artışıyla iç pazar genişleyecek ve işgücü arzı artış gösterecektir. İşgücünün arzı kadar nitelik düzeyi de önemli olmaktadır (Taban, 2018: 34). Bireyin bilgi, beceri ve tecrübe düzeyi üretimdeki diğer faktörlerin etkinliğinin ve verimliliğinin artmasına neden olmaktadır (Karagül, 2003: 81). İşgücü arzı ve işgücünün niteliği iktisadi büyüme üzerinde belirleyici rol oynamaktadır.

1.6.3. Teknoloji

Teknoloji, bir mal ve hizmetin üretimi için gerekli olan bilgi, organizasyon ve tekniklerin tamamını içermektedir (Taban, 2018: 37). Teknoloji birçok iktisatçıya göre büyüme için oldukça önem arz etmektedir (Berber, 2006: 30). Teknolojik ilerleme kendi başına var olamaz ve teknolojik ilerlemenin gerçekleşmesi için bilgi, deneyim, öğrenme ve araştırma ve geliştirme faaliyetleri gereklidir (Tüylüoğlu, 2007: 674-675). Teknolojik ilerleme, üretimde kullanılan araç-gereçlerin verimliliğinin artmasına, birim maliyetlerin düşmesine ve birim maliyetlerdeki düşüş ile kârın artmasına, katma değer ve üretkenliğinin artmasına ve üretkenlikteki artışın ücret düzeyine yansımalarıyla ekonomide çıktı düzeyinin yükselmesine ve iktisadi büyümenin meydana gelmesine katkı sağlamaktadır (Karluk, 2003: 136). Ekonomik açıdan küresel piyasada rekabet etmek isteyen bir ülke teknolojik ilerleme göstermelidir. Teknolojik ilerleme için araştırma ve geliştirme faaliyetleri oldukça önemli olduğundan araştırma ve geliştirme faaliyetlerine daha fazla kaynak ayıran ülkelerin küresel piyasada daha rekabetçi olduğu ve yenilikçi ürünler ürettiği görülmektedir (Bayraktutan ve Bıdırdı, 2016).

İktisadi büyümenin diğer kaynakları sırasıyla, kültürel altyapı (girişimcilik, gelenekler), kurumsal altyapı (kurumların yapısı, yönetim, mevzuat uygulamaları), ekonomik ve siyasi istikrar (hükümet) ve finansal kaynaklar olmaktadır (Gürak, 2016: 37; Taban, 2018: 39-42).

1.7. İKTİSADİ BÜYÜME TEORİLERİ

İktisadi büyüme konusunda literatürde çeşitli teorik yaklaşımlar bulunmaktadır. İktisadi büyüme teorileri, klasik dönem öncesi büyüme teorileri, klasik büyüme teorileri, harrod-domar büyüme modeli, neo-klasik büyüme teorileri, karl marx büyüme teorisi ve içsel büyüme teorileri olarak beş başlıkta ele alınacaktır.

1.7.1. Klasik Dönem Öncesi Büyüme Teorileri

1.7.1.1. Merkantilizm

15. yüzyıldan başlayarak 18. yüzyılın ortalarına kadar, yaklaşık 300 yıllık sürede Avrupa'daki iktisat politikalarının belirlenmesinde merkantilist düşünce etkili olmuştur. Merkantilist düşünceye göre ülkelerin sahip olduğu altın, gümüş gibi değerli madenler zenginlik ve refahın göstergesidir. İktisadi büyümenin sağlanabilmesi için ülkedeki altın, gümüş vb. değerli madenlerin stokunun artırılması gerekmektedir. Bu nedenle ihracat özendirilmeli ve hammadde ve değerli madenler hariç ithalat kısıtlanmalıdır. Merkantilist yaklaşımda değerli maden stokunun artırılması, devlet tarafından ticarete kısıtlamalar konulması ve ödemeler bilançosunda oluşturulacak fazla ile büyümenin gerçekleşeceği düşünülmektedir (Berber, 2006: 53-54). Ulusal zenginliklerin yanında ülkedeki nüfus artışının hızlı olması da oldukça önemlidir. Merkantilist düşüncede büyüme dinamik bir olaydır. Ülke nüfusunun fazla olmasıyla emek arzı artacak ve ücretler düşecektir. Özetle merkantilizm, hızlı nüfus artışı, düşük ücret politikası, girişimci ve sanayicilerin devlet tarafından desteklenmesi, ihracatın özendirilmesi, para arzının artırılması, sömürgecilik ve altın ve değerli maden stokunun artırılmasına dayanmaktadır (Özgüven, 1988: 3). Bu akımın en önemli temsilcileri; Thomas Mun, William Petty, Cantilyon, Jean Bodin, Colbert ve Montaigne'dir (Savaş, 1997: 138).

1.7.1.2. Fیزیokrasi

Fizyokratlar, sadece ticaret ve sanayi sektörüne önem veren merkantilistlere tepki olarak ortaya çıkmıştır. "Fیزیokrasi" kavram olarak doğanın gücü anlamına

gelmektedir. Fizyokratlar, merkantilist düşüncenin aksine büyümenin ticaret ve sanayi ile değil tarım sektörünün liderliğinde gerçekleşeceğini ileri sürmüşlerdir. Ekonomiye devlet müdahalesi olmadan, doğal düzeni savunmuşlardır (Kazgan, 1993: 56; Berber, 2006: 55).

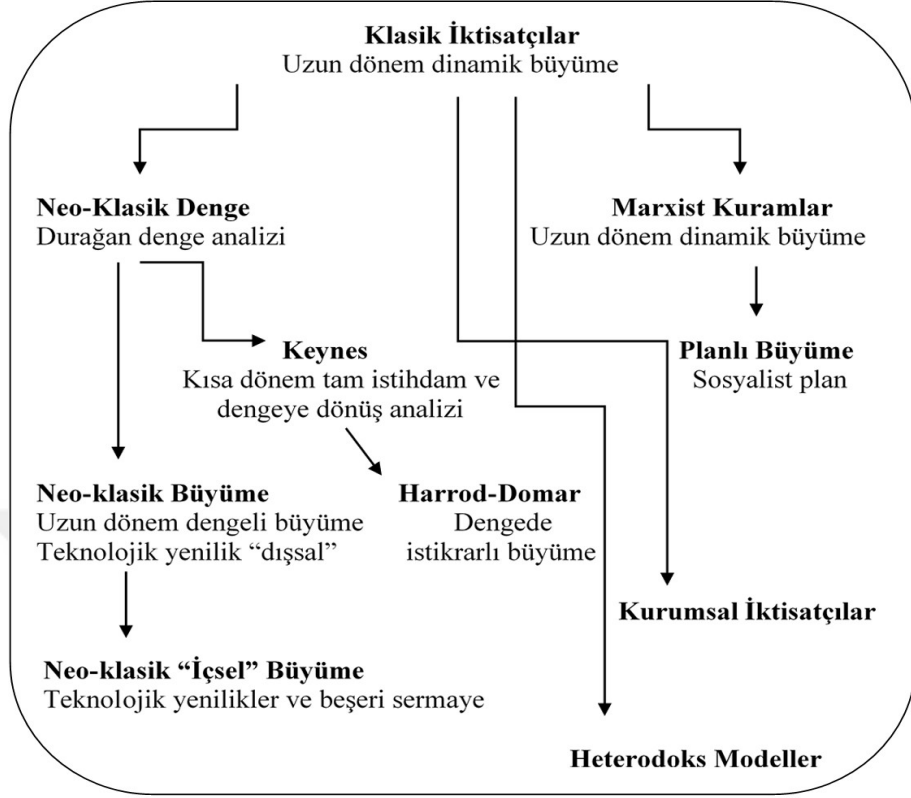
Fizyokratlar tarafında eleştirilen bir başka konuya merkantilizmde sanayinin teşvik edilerek tarım sektörüne gereken özenin verilmemesi nedeniyle tarımsal üretimin azalması ve vergi yükünün büyük oranda çiftçi kesim üzerinde yoğunlaşmasıdır. Tarımsal üretimin teşvik edilmesi ve tek vergi politikasının uygulanması gerektiğini ve büyümenin bu şekilde gerçekleşeceğini savunmaktadırlar (Kök, 1999: 58-78). Fizyokrazi akımının en önemli temsilcileri; Gournay, Turgot, Baudeau ve Nemours'tur (Berber, 2006: 56).

Klasik Dönem Öncesi Büyüme Teorileri yukarıda özetlenmiş bulunmaktadır. Sonraki başlıklarda klasik büyüme teorileri, neo-klasik büyüme teorileri, heterodoks büyüme teorileri ve içsel büyüme teorileri açıklanacaktır.

1.7.2. Klasik Büyüme Teorileri

Klasik büyüme teorileri Adam Smith'in "*An Inquiry into the Nature and Causes of Wealth of Nations*" (*Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir Deneme*) adlı kitabı ile başlamıştır. Klasik büyüme ekolünün diğer temsilcileri David Ricardo, Thomas Malthus, James Mill ve John Stuart Mill'dir. Aşağıdaki şekilde büyümenin tarihsel gelişimi gösterilmektedir.

Şekil 3: Büyüme Kuramlarının Gelişimi

Kaynak: Gürak, 2016: 53.

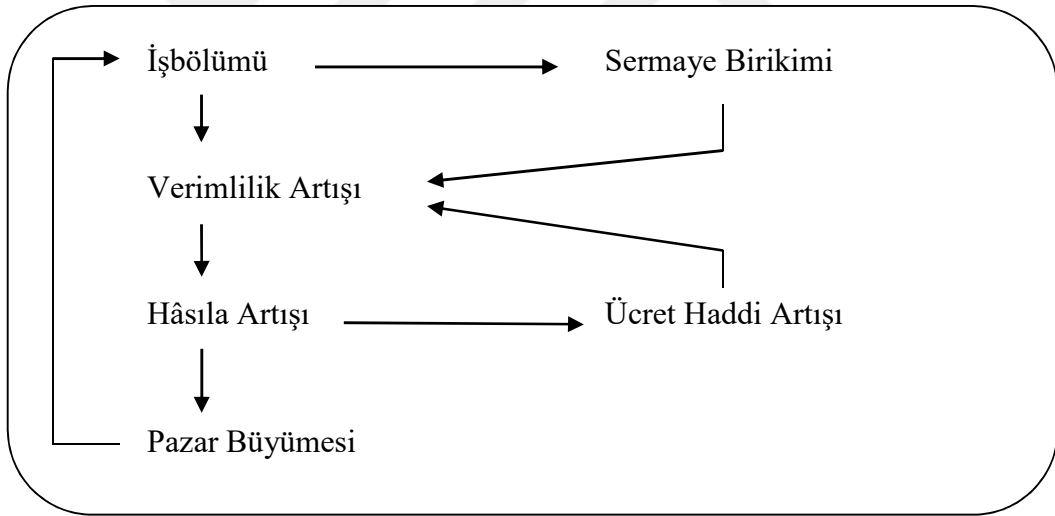
1.7.2.1. Adam Smith

Adam Smith, literatürde iktisadi büyüme olgusunu inceleyen ilk iktisatçı olarak yer almaktadır. Smith 1779 yılında yayınladığı “*Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir Deneme*” adlı eserinde büyümenin temel kaynağının işbölümü ve sermaye birikimi olduğunu ifade etmiştir (Ünsal, 2007: 41). Emeğin verimliliğini arttırmanın yolu işbölümüdür ve verimlilik artışının nedenleri şunlardır (Taban, 2018: 53):

- i. Her işçinin tek iş üzerinde yoğunlaşması işçinin yeteneğini arttırmaktadır.
- ii. İşçinin, iş değiştirmesi durumunda yaşanacak zaman kaybının ortadan kalkmasıdır.
- iii. İşçi bölümü ile yeni makine ve aletler geliştirilerek iş gücünde verimlilik artışı meydana gelmektedir.

Adam Smith teknolojik ilerleme hakkındaki yaklaşımını şöyle ifade etmektedir: “...herkes uygun makinelerin kullanılması sonucunda işler ne kadar kolaylaşıp kısaldığını fark etmiş olmalıdır. Buna örnek vermeye bile gerek yoktur”. Burada dikkat edilmesi gereken işbölümünden önce sermaye birikiminin olması gerektiğidir (Smith, 1985: 22). Sermaye birikimini sağlayan tasarruflar ve kar’dır. Tasarrufların kaynağı tutumluluktur ve tasarruflar iktisadi büyüme için oldukça önemlidir. Çünkü tasarruflar mutlaka yatırımlara dönüşür. Tasarrufların artışı ve karın artışı yatırımları arttıracak ve sermaye stokunda artış meydana getirecektir (Berber, 2006: 59). Sermaye birikimiyle iş gücünün verimliliği artacaktır. Fakat yeni makine ve aletlerin ortaya çıkmasını sağlayan teknolojik ilerlemenin, işbölümünden kaynaklandığını söylemektedir. Çünkü işbölümü, işte uzmanlaşan işçinin yeni makine ve aletler geliştirerek iş gücünde verimlilik artışı sağlayacağını savunmaktadır (Smith, 1985: 22).

Şekil 4: Adam Smith’in Büyüme Modeli

Kaynak: Ünsal, 2007: 45.

Şekil 4’te görüldüğü gibi işbölümü ilk olarak teknolojik ilerlemeye sebep olmaktadır. İş bölümü kaynaklı teknolojik ilerleme işgücünde verimlilik artışına neden olmaktadır. Aynı zamanda işbölümü kaynaklı verimlilik artışı ile hâsıla artışı meydana gelmekte ve ülkenin zenginleşmesi gerçekleşmektedir. Hâsıla artışı sonrasında pazar büyümesi ve iktisadi büyüme yaşanmaktadır. Döngü ile tekrar işbölümüne yönelme şeklinde gerçekleşmektedir. Adam Smith’e göre ülke hâsıla düzeyi arttıkça ülkede ücret haddi de artış gösterecektir. Ücret artışı ile etkin ücret teorisi geçerli olacak ve işgücünün verimliliği yeniden artış gösterecektir. Fakat Şekil

4'te görüldüğü gibi iktisadi büyüme sürekli ve sınırsız bir olgu değildir. A. Smith'e göre iktisadi büyümenin "tam zenginlik aşaması" olarak bir sınırı bulunmaktadır. Bu sınıra varıldığında büyüme duracak ve hâsılanın artmadığı durağan durum ortaya çıkacaktır (Ünsal, 2007: 43-47). Ayrıca kapitalist piyasa sisteminin işleyişiyle ilintili "görünmez el" kavramını ilk defa kullanan iktisatçı Adam Smith'tir. Adam Smith'e göre piyasada katılımcılar arasında rekabet varsa menfaat kabul edilebilir. Eğer üreticilerin davranışları piyasadaki rekabeti tehdit ediyorsa bu seferde devlet müdahalesi ile rekabet ortamı korunmalıdır. Bu şekilde ekonomide görünmez el ile işleyiş sorunsuz devam edecektir (Parasız, 2005: 5).

1.7.2.2. Thomas Malthus

Thomas Malthus 1798 yılında yayınladığı "*An Essay on the Principle of Population*" (*Nüfus Prensipleri Üzerine Bir Deneme*) adlı eserindeki nüfus teorisi ile ünlenmiştir. Bu teoriye göre, ücret düzeyi arttığı veya asgari geçim düzeyinin üzerinde kaldığı sürece bireylerin hayvansal doğaları gereği nüfus artışı hızlanacaktır. Malthus'a göre nüfus artışı ciddi bir problem olmaktadır. Çünkü nüfus geometrik olarak artmaktayken gıda kaynakları aritmetik olarak artış göstermektedir (Parasız, 2005: 6-7). Sürekli nüfus artışı doğrultusunda gelecekte gıda arzı yetersizliği ortaya çıkacak ve insanların refah düzeyi azalacak hatta insanların hayatları tehlike altında olacaktır (Savaş, 1997: 342). Ona göre nüfus artışı yoksulluğa neden olur ve nüfus artışını engelleyici politikalar uygulanmalıdır. Örneğin, düşük gelire sahip bireylerin evlenmemesi gerektiğini ya da olabildiğince geç evlenmesinin nüfus artış hızı üzerinde azaltıcı etkide bulunacağını düşünmektedir. Bunların yanında günahkâr bireylerin cezalandırıldığını düşündüğü, kıtlık, salgın hastalıklar ve savaşların da nüfus azaltıcı etkide bulunduğunu ifade etmektedir (Taban, 2018: 62). Malthus teorisinde teknolojik ilerlemeyi göz ardı ederek oldukça önemli bir hata yapmıştır. Ayrıca statik analizi herhangi bir toprak parçasının üretkenliğinin zaman içinde sabit olduğunu varsaymıştır (Parasız, 2005: 6-7).

1.7.2.3. David Ricardo

1817 yılında “*Principles of Political Economy and Taxation*” (*Politik İktisat ve Vergileme İlkeleri*) adlı eserde David Ricardo, doğrudan büyüme üzerinde analizde bulunmayıp kapitalist piyasa ekonomisinin uzun dönemli büyüme için mümkün olup olmadığı, mümkünse bile sınırlarının ne olacağı gibi konuları doğrudan değerlendirmemiştir (Berber, 2006: 60). Kitabın temel amacı daha çok dönemin iktisadi ve sosyal sorunları olsa da büyüme üzerinde de durulmuştur. Ricardo’ya göre tasarruflar yatırımlara öncülük etmekte ve yatırımlar sanayi üretimini ve istihdamı arttırmaktadır. Sanayi üretimi artışıyla artan kar oranları ve tarım ürünlerine artan talep söz konusu olmakta fakat bu durumun süreklilik göstermesi mümkün olmamaktadır. Çünkü zamanla tarımdaki maliyetler ve reel ücret seviyesi artacak, kar oranları azalacak ve iktisadi büyüme yavaşlayacak ve giderek durağanlaşarak büyümenin sınırına gelinecektir (Gürak, 2016: 59; Ersoy, 2015: 151). Ricardo büyüme modelinin temel unsurları şunlardır (Taban, 2018: 66-67):

- i. Başlangıçta yüksek kardan dolayı tasarruflar ve sermaye birikimi hızlıdır.
- ii. Teknik ilerleme sanayi sektöründe hızlı gerçekleşmektedir. Bundan dolayı işgücünde artan verimler kanunu geçerlidir. Fakat tarım sektöründe teknik ilerleme oldukça yavaştır. Toprağın kıt olmasından dolayı tarım sektöründe azalan verimler kanunu geçerli değildir. Tarım sektöründeki azalan verim, sanayi sektöründeki artan verimden büyük olduğunda ekonominin bütününde azalan verimler kanunu söz konusu olmaktadır.
- iii. Üretim; sermaye, toprak ve işgücünün bir fonksiyonudur. Sermaye ve işgücü içsel iken toprak arzı sabittir.
- iv. Ücretler konusunda Malthus’un nüfus kuramı geçerlidir.
- v. Tam rekabet ve tam istihdam koşulları geçerlidir.

Klasik iktisatçılardan Adam Smith, Thomas Malthus, David Ricardo ve Karl Marx’ın büyüme hakkındaki fikirleri modern iktisadi büyüme teorilerinin temelini oluşturmuştur (Barro and Sala-i Martin, 2004: 16).

1.7.3. Harrod-Domar Büyüme Modeli

Harrod'ın 1939 yılındaki "An Essay in Dynamic Theory" (Dinamik Teori) adlı makalesinde eksik istihdamdan tam istihdama geçişin şartları sorgulanmışken 1947 yılında "Expansion and Employment" (Büyüme ve İstihdam) adlı makalede Domar tarafından tam istihdam düzeyini yakalamış olan ekonominin bu dengeyi bozmadan sürekli büyümeyi sağlayabilmesinin şartlarını sorgulamıştır. Keynesyen ekolde yer alan Evsey D. Domar ve Roy F. Harrod'un teorileri, modern büyüme teorileri altında ekonomi literatüründe Harrod-Domar modeli olarak yer almaktadır (Berber, 2006: 101-102).

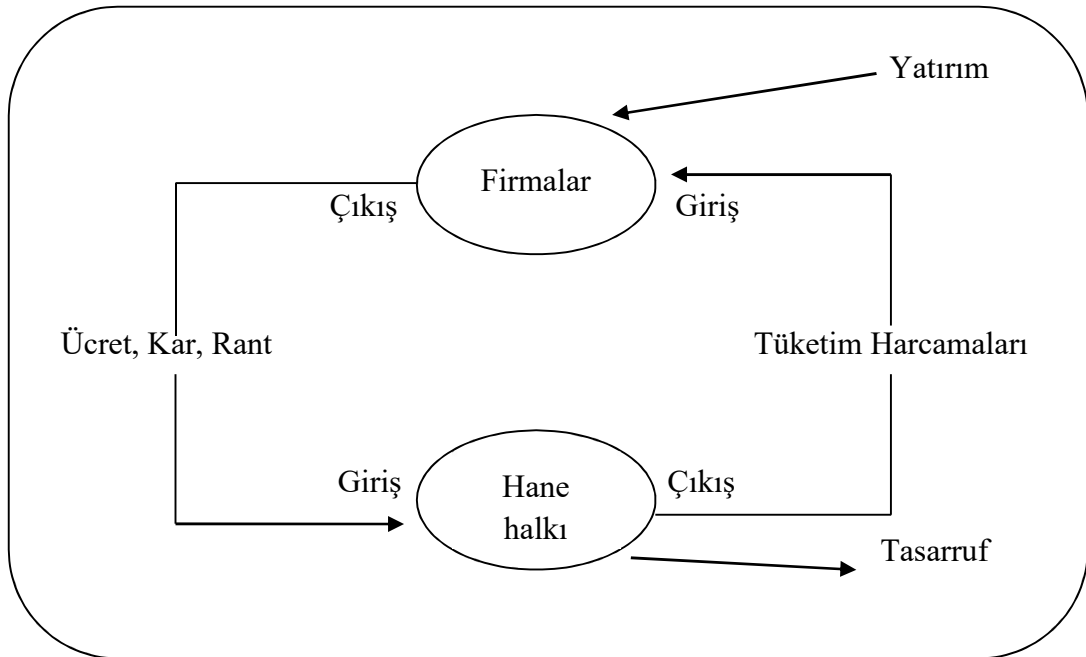
1929 Büyük buhranında talep yetersizliği ve her arzın kendi talebini yaratmasının geçerli olmadığını, talep yetersizliğinin hükümet politikaları ile üstesinden gelinebileceğini ifade edilmiştir. Büyük buhrana çözüm olarak Keynesyen kısa dönemli denge modelinin uzun döneme taşınması ve genişletilmesi ile mümkün olabileceği ileri sürülmüştür. Harrod'un modelinde tasarruflar ve yatırımlar olarak iki temel değişken bulunmaktadır. Harrod'a göre sürekli büyüme için marjinal ve ortalama tasarruf oranları, planlanan ve gerçekleşen yatırım ve tasarrufların birbirine eşit olması gerekmektedir. Ekonomide arz, talep veya planlanan yatırımlar ve tasarruflar arasında bir kez bile eşitlik sağlanamadığında dengesizlik olacak ve ekonomi kendiliğinden dengelenemeyecek hatta giderek dengeden uzaklaşacaktır (Mert, 2017: 140). Domar, 1946 yılında Harrod'un modelini geliştirerek, tam istihdamdaki bir ekonomide dengede büyümenin sağlanmasını ele almıştır. Domar Keynesyenlerden farklı olarak yatırımların ikili özelliğinin olduğunu ifade etmiştir. Keynesyenlere göre yatırımların sadece toplam talep üzerinde etkili iken sermaye birikimi üzerinde herhangi bir etkisi bulunmamaktadır (Özsağır, 2008: 7). Domar'a göre ekonomideki yatırımlar kapasite artırıcı ve gelir artırıcı etki olmak üzerine iki farklı etki meydana getirmektedir. Domar modelinin temel varsayımları şunlardır (Domar, 1947: 34-38):

- i. Olaylar eş zamanlı gerçekleşmektedir.
- ii. Gelir, tasarruf ve yatırım net anlamda ele alınmıştır.
- iii. Sermaye tek üretim faktörü ve ekonomide devlet harcamaları yoktur.

- iv. Ekonomide gecikme bulunmamaktadır. Üretimdeki bir artış aynı zamanda yatırım harcamalarını arttırmakta ve yatırım harcamalarındaki artış da gelir artışını sağlamaktadır.
- v. Dışa kapalı bir ekonomi söz konusudur.
- vi. Ekonomi başlangıçta tam istihdam denge seviyesinde bulunmaktadır.

Domar, iktisadi büyümede denge şartının yatırımların kapasite arttırıcı etkisi ve gelir arttırıcı etkisinin birbirine eşit olması durumunda gerçekleşeceğini ifade etmiştir. Domar' ın, Harrod'un modeline benzeyen bir model geliştirmesiyle modern büyüme teorisinin ilklerinden olan Harrod-Dommar modeli meydana gelmiştir (Ünsal, 2007: 83). Domar ve Harrod'un modelinde büyüme sürecinin açıklanmasındaki temel kavram yatırımlardır. Fakat yatırım olgusunu değerlendirmeleri birbirinden farklıdır. Domar, mevcut dönemdeki yatırımların gelecek dönem veya dönemlerde üretim kapasitesinde artış sağlayacağını ifade ederken; Harrod, önceki dönemdeki gelire planlanan yatırımların mevcut dönemde gerçekleştirilecek tasarruflara eşit olması halinde dengeli büyüme sağlanabileceğini ifade etmiştir. Domar'ın analizi geleceğe dönük iken Harrod'un analizi geriye dönük bir analiz olarak kabul görmektedir (Berber, 2006: 136).

Şekil 5: Harrod-Domar Büyüme Modeli

Kaynak: Leiknes, 2009: 20.

Harrod-Domar modelinde büyümenin esas belirleyicisi sermaye birikimidir. Şekil 5’te görüldüğü gibi firmalardan çıkan ücret, kar veya rant hanehalkı için girdiyi oluşturmaktadır. Daha sonra hanehalkının tüketim harcamalarıyla tekrar firmalara giriş yapmaktadır. Döngünün işleyebilmesi için firmalara yatırım yapılması gerekmekte fakat yatırımlar sadece hanehalkı tasarrufları ile meydana gelebilmektedir. Tasarruflar sonucu oluşan yatırımlar firmaların sermaye birikimiyle üretim kapasitesinin artmasını ve iktisadi büyümenin gerçekleşmesini sağlamaktadır (Leiknes, 2009: 20).

1.7.4. Neo-Klasik Büyüme Teorileri

1.7.4.1. Robert M. Solow

İkinci Dünya Savaşı sonrasında büyüme analizleri üzerine yapılan çalışmalar içerisinde iki dönemin çalışmaları öne çıkmaktadır. 1950’lerin sonunda yer alan birinci dönem çalışmalarına literatürde neo-klasik büyüme teorileri denmekte iken 1980’lerin sonlarındaki ikinci dönem çalışmalarına ise içsel büyüme teorileri denmektedir. Neo-klasik düşünce kapsamında pek çok büyüme teorisi üretilmiş olsa da Robert M. Solow’un 1956 yılındaki “*A Contribution to the Theory of Economic Growth*” (*İktisadi Büyüme Teorilerine Bir Katkı*) adlı çalışması literatürde kabul gören en temel teorik yaklaşım olmuştur. Solow, literatüre yaptığı katkılar neticesinde 1987 yılında Nobel Ekonomi Ödülüne layık görülmüştür (Berber, 2006: 141).

Solow büyüme modelinin, büyüme ve kalkınmanın temel sorularına verdiği yanıtlar şunlardır: Öncelikle Solow modelinde, kişi başına gelir farklılıkları yatırım oranlarındaki farklılıklara, teknolojiye ortaya çıkan dışsallık farklılıklarına ve nüfus artış hızına başvurularak açıklanmaya çalışılmaktadır. İlk olarak Solow modelinin “Neden biz daha zenginiz de diğerleri daha yoksul?” sorusuna cevabı daha çok yatırım yapılması, daha düşük nüfus artış hızı ve bu iki faktör nedeniyle işçi başına daha fazla sermaye birikimi yapılmasıyla yüksek işgücü verimliliğinin elde edilmesidir. İkinci olarak, “Neden ekonomiler Solow modelinde kalıcı büyüme gösterirler?” sorusuna cevabı ise teknolojik gelişmedir. Teknolojik ilerleme olmaksızın, kişi başına büyüme, sermayeye göre azalan getiri durumuna girerek en sonunda durmaktadır. Sermayenin

marjinal ürünündeki azalmanın ortadan kalkması ve uzun dönemde kişi başına büyüme teknolojik gelişme oranına bağlıdır (Jones, 2001: 40). Modelin yapısını tanımlayan üç temel varsayım bulunmaktadır. Bunlar, ölçeğe göre sabit getiri, tam rekabet ve dışsallıkların olmadığıdır (Ünsal, 2007: 112). Kişi başına gelirin artmasına sebep olan ana unsur dışsal bir değişken kabul edilen teknolojidir (Özsağır, 2008: 338).

Solow modeli üretim fonksiyonu ve sermaye birikim eşitliği olarak iki denklem üzerine inşa edilmiştir. Üretim fonksiyonunda, girdilerin çıktı üretilmesi için nasıl bir araya geldiği tanımlanmaktadır. Girdiler, sermaye (K) ve işgücü (L) ile, çıktı ise (Y) ile sembolize edilmektedir. Cobb-Douglas üretim fonksiyonu aşağıdaki şekilde gösterilmektedir:

$$Y = F(K,L) = K^a L^{1-a} \quad (1.1)$$

Denklem 1.1'de bulunan a, 0 ve 1 arasında bir sayıdır. Tüm girdiler ve çıktılar arasında doğru orantı olduğu görülmektedir. Örneğin, girdiler dört katına çıkarsa, çıktı da dört katına çıkacaktır. Bu da modelin temel varsayımlarından biri olan ölçeğe göre sabit getiriye göstermektedir (Jones, 2001: 20). Üretim fonksiyonun işçi başına sermaye ($k \equiv K/L$) ve işçi başına çıktı ($y \equiv Y/L$) olacak şekilde yeniden yazıldığında aşağıdaki eşitlik elde edilir:

$$y = k^a \quad (1.2)$$

Sermaye işçi başına ne kadar fazla olursa, işçi başına çıktı da o ölçüde fazla olacaktır. Aynı zamanda işçi başına çıktıda azalan getiri söz konusudur. Solow modelinde sermaye birikimini gösteren denklem de şu şekildedir:

$$\Delta K = sY - dK \quad (1.3)$$

Denklem 1.3'e göre sermaye stokundaki değişmeler, brüt yatırım miktarından, üretimde ortaya çıkan aşınma ve yıpranmaların çıkarılmasına eşittir (Jones, 2001: 20). Solow'a göre iktisadi büyüme belirli bir süre kadar devam edebilir. Bir noktadan sonra büyümenin yavaşlayacağını ve en sonunda durma noktasına geleceğini ifade etmektedir (Jones, 2001: 35). Solow'a göre iktisadi büyüme üç şekilde meydana gelebilmektedir. Bunlardan ilki, teknoloji verili iken kullanılan üretim faktörleri miktarının artırılmasıdır. İkincisi, üretimde kullanılan faktörler veri iken teknolojinin gelişmesidir. Üçüncüsü ise; üretim faktörleri miktarının ve teknolojinin gelişmesidir

(Arslan, 2017: 512). Ülkelerdeki farklı iktisadi büyüme düzeylerinin nedeniyse bazı ülkelerin daha fazla yatırım yapması ve daha düşük nüfus artış hızına sahip olmasıdır. Düşük nüfus artış hızı ve yüksek yatırımların gerçekleşmesiyle işçi başına daha fazla sermaye birikimi yapılacaktır. Sermaye birikimiyle işçi verimliliği artış gösterecek ve iktisadi büyüme gerçekleşecektir (Jones, 2001: 40).

1.7.5. Marksist Büyüme Teorisi

Marx, 1867 yılında “*Das Capital*” (*Sermaye*) adlı eserinde klasik iktisatçıları eleştirse de David Ricardo’nun emek-değer teorisinden esinlenerek büyüme hakkındaki fikirlerini ele almıştır. Marx, üretimi emeğin fonksiyonu olarak görmektedir. Bir malın değeri o malın üretiminde kullanılan emek ve zaman birimi ile belirlenmektedir (Acar, 2008: 68). Büyümenin kaynağının ise sermaye birikimi, sermaye birikiminin kaynağının da emeğin sömürülmesi ile ortaya çıkan “artı-değer” olduğunu ifade etmektedir (Eres, 2015: 20). Makine ve araç gereçler artı değer meydana getiremez, artı değer tek kaynağı emektir. Artı değer ve kapitalin bileşimi kar oranının belirleyicisi olmaktadır kapitalist kesimin elde ettiği kar oranı da sermaye birikiminin belirleyicisi olmaktadır (Marx, 1883: 320). Çalışma saatlerinin arttırılması ya da emeğin verimliliğini yükseltecek teknolojik ilerlemelerle artı değer arttırılabilmektedir (Marx, 1883: 33).

Marx’a göre, iktisadi büyüme sonsuz bir olgu değildir. Büyümenin kaynağı olan sermaye birikimi arttıkça, emeğe olan talep ve ücretler artacaktır. İşçilere daha fazla ücret ödenmesiyle artı değer ve kar oranları iyice azalarak sermaye birikimi ve iktisadi büyümenin durma noktasına gelmesini sağlayacaktır (Marx, 1883: 60).

1.7.6. İçsel Büyüme Teorileri

Neo-klasik büyüme teorisi varsayımlarının pratik somut gelişmelerle örtüşmemesi üzerine Paul M. Romer (1986) ve Robert E. Lucas (1988) ile başladığı kabul edilen içsel büyüme teorilerine göre, iktisadi büyüme unsurları sistemin içerisinde aranmalıdır. İçsel büyüme teorilerinin öncüleri, Paul M. Romer, Robert E. Lucas ve Robert Barro’dur. İktisatçılar tarafından temel olarak teoride teknolojik gelişme içsel bir faktör olarak ele alınmaktadır (Taban, 2018: 145). Neo-klasik iktisadi

büyüme teorisinde teknolojik gelişme dışsal kabul edilirken uzun dönem iktisadi büyüme açıklanmakta yetersiz kalmaktaydı. İçsel büyüme teorileri, teknolojiyi içsel bir faktör olarak ele alarak teorisinin bu yöndeki eksikliklerini gidermektedir (Özel, 2012: 65). İçsel büyüme teorisinin öncülerinden Romer, aslında Arrow'un (1962) öne sürdüğü "yaparak öğrenme" (learning by doing) fikrinden esinlenmiştir. Kısaca yaparak öğrenme, öğrenmenin deneyim esaslı olduğunu, tekrarlandıkça daha iyi sonuçların elde edileceğini ifade etmektedir. Belli sektörlerde zaman ilerledikçe, pratiklik kazanılmasıyla işin daha iyi yapılması, ürün kalitesinin artması ve üretim hızının artmasıdır (Berber, 2006: 177). İçsel büyüme teorilerinde iktisadi büyümenin itici gücü hakkında fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Romer'e göre bilgi birikimi, Lucas'a göre beşeri sermaye, Barro'ya göre altyapı harcamaları (kamu harcamaları) iktisadi büyümenin itici gücü olarak görülmektedir (Mızrak, 1997: 27).

1.7.6.1. Paul M. Romer

Paul M. Romer 1986 yılında "*Increasing Returns and Long-Run Growth*" (Artan Getiriler ve Uzun Dönem Büyüme) adlı çalışması ile büyüme teorilerine katkıda bulunmuştur. Çalışmasında Arrow'un (1962) öne sürdüğü "yaparak öğrenme" (learning by doing) fikrinden esinlenmiştir. Romer (1986), neo-klasik modelin azalan getiri yasasıyla durağan dengeli büyüme teorisine eleştiride bulunmuştur. İlaveten dışsallık, çıktının üretiminde artan getiri ve yeni bilgilerin üretiminde artan verimliliğin olduğu bir model ortaya koyarak kişi başına artan çıktı ile artan bir iktisadi büyüme gerçekleşebileceğini savunmuştur (Ünsal, 2007: 244). Aynı zamanda neo-klasik modelin aksine büyümeyi durağan olmayan dinamik bir süreç olarak görmektedir. İçsel büyüme teorilerine 1990 yılındaki "Endogenous Technological Change" (İçsel Teknolojik Değişim) adlı makalesiyle önemli katkıda bulunmuştur. Romer büyüme teorisinin temel varsayımları şunlardır (Romer, 1990: 74):

- i. Büyüme dinamik bir olgudur ve teknolojik gelişme büyümenin ana kaynağıdır.
- ii. Teknolojik yenilikler "içsel" dir.
- iii. Yeni teknoloji (non-rival) paylaşım sınırı olmayan fakat erişimine kısmen engelleme konulabilen (partially excludable) bir maldır.

Romer'e göre araştırma geliştirme faaliyetleri önem arz etmektedir. Araştırma geliştirme faaliyetleriyle üretilen yeni teknolojiler iktisadi büyümenin ana kaynağını oluşturmaktadır. Teknolojik ilerleme olduğu sürece ekonomi durağan büyümeye sürecine yönelmeyecektir. Ar-ge çalışmalarıyla beşeri sermaye stoku artacak ve büyüme oranları daha hızlı bir yükselme gösterecektir. Ayrıca ülke nüfusu ve beşeri sermayesi de belirleyici olmaktadır. Yüksek beşeri sermaye stokuna sahip ülkelerde daha yüksek büyüme oranları ortaya çıkacaktır. Romer (1990: 99), aynı zamanda serbest ticaretin, iktisadi büyüme üzerinde pozitif bir etkide bulunacağını ifade etmiştir.

1.7.6.2. Robert E. Lucas

1988 yılında Robert E. Lucas "*On The Mechanics of Economic Development*" (Ekonomik Kalkınmanın Mekanikleri Üzerine) adlı makalesinde beşeri sermayenin uzun dönemde iktisadi büyümenin kaynağı olduğunu ifade etmiştir. İşgücünün bilgi, beceri ve deneyimlerinin toplamı beşeri sermaye kavramını oluşturmaktadır. Kavram Arrow'un (1962) yaparak öğrenme olgusu ile ön plana çıkmış olsa da beşeri sermaye ve büyüme arasındaki ilişkiyi sistematik olarak ele alan ilk kişi T.Schultz (1963) dur. Lucas, Rebello, Mankiw, Romer ve Weil gibi iktisatçılar da beşeri sermayeyi, fiziksel sermaye gibi üretim fonksiyonunda göstermişlerdir. Yani beşeri sermaye ayrı bir üretim faktörü olarak ele alınmıştır. Beşeri sermayenin verimliliğindeki artış diğer üretim faktörlerinin de verimliliğini arttırmaktadır. Literatürde beşeri sermaye ve iktisadi büyüme denildiğinde ilk akla gelen Lucas'tır (Berber, 2006: 179). Lucas'a göre beşeri sermaye stokunun verimliliğin artması teknolojik gelişmeye bir alternatif ya da teknolojik gelişmenin tamamlayıcı motoru olarak değerlendirilmektedir. Lucas makalesinde, fiziki sermaye birikimi ve teknolojik gelişme, resmi eğitim kanalıyla beşeri sermaye birikimi ve yaparak öğrenme yoluyla uzmanlaşmış beşeri sermaye birikimi olmak üzere 3 model üzerinde durmuştur. Literatürde daha çok eğitim kanalıyla beşeri sermaye birikimi modeli üzerinde durulmuştur. Lucas'ın bu modeli Neo-klasik modele oldukça benzerdir. Neo-klasik piyasa şartları geçerli olduğu varsayımı altında, çıktı düzeyi (Y), fiziki sermaye (K) ve efektif emek (N^e) ile gösterilen üretim fonksiyonu şu şekildedir;

$$Y = F(K, N^e) \quad (1.4)$$

Model efektif emek kavramı üzerine yoğunlaşmıştır. İşgücünün genel beceri seviyesi (h), üretimde harcadığı zaman (u), işgücü arzı (N) ile gösterilip $N^e = uhN$ olarak değerlendirilmektedir. Bunların eşliğinde yeni üretim fonksiyonu aşağıdaki şekildedir (Lucas, 1988: 591).

$$Y = F(K, uhN) \quad (1.5)$$

Lucas işçinin u kadar zamanı üretime harcadığını, kalan $(1-u)$ zamanı da beşeri sermaye birikimine harcadığını varsayar. Eğer işçi tüm zamanını üretime harcarsa kendini geliştirmek için zaman ayırmamış olur ve beşeri sermaye birikiminde artış gerçekleşmemektedir. Tüm zamanını beşeri sermayeye, eğitim vb. alanlara harcadığında ise üretim gerçekleşmez. Bu durumlarda işçiler boş zamanı dışındaki zamanlarını üretim veya beşeri sermaye gelişimi için kullanmaktadırlar. Lucas beşeri sermaye verimliğindeki artışın tüm üretim faktörlerine pozitif katkıda bulunacağını ifade etmiştir.

Şirketler, çalıştırdıkları işgücünün eğitimini belli oranda sağlasa da işçilerin temel eğitimleri için bu yeterli düzeyde olamayabilir. Beşeri sermaye konusunda devletin rolü oldukça önemlidir. Devlet, temel eğitim süresini arttırarak beşeri sermayenin gelişmesine katkıda bulunabilmektedir (Yülek, 1997: 9). Ülkede temel eğitim süresinin artırılması iktisadi büyüme üzerinde üç farklı etkiye bulunabilmektedir. İlk olarak daha fazla eğitime sahip işgücü, yeni teknolojik gelişmelere daha hızlı uyum sağlayabilecek ve yeni teknolojilerin geliştirilmesinde daha fazla rol alabilecektir. İkincisi, daha fazla eğitilmiş bireyler fiziki sermaye yatırımlarının artmasını sağlayacaktır. Son olarak, daha fazla eğitilmiş bireyler daha az çocuk yapma eğilimi içinde olduğundan doğurganlık hızı düşecektir. Aileler daha az çocuğa sahip olduğu için çocuklarına daha fazla yatırım yapma olanağı elde edecektir (Barro, 1992: 208; Berber, 2006: 180).

1.7.6.3. Robert Barro

Robert Barro'nun 1990 yılındaki "*Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth*" (Basit Bir İçsel Büyüme Modelinde Kamu Harcaması) adlı makalesi kamu politikalarının iktisadi büyüme üzerindeki etkisini değerlendiren ilk çalışma niteliğindedir. Barro, Klasik düşüncesinin aksine ekonomiye devlet

müdahalesinin gerekli olduğunu düşünmektedir. Kamu sektöründe meydana gelen mal ya da hizmetlerin de üretim faktörleri içerisinde yer aldığı varsayımı altında, ölçüğe göre sabit getiri olacak şekilde basit bir model tasarlamıştır (Barro, 1990, 104). Modeldeki temel varsayımlar şunlardır (Yülek, 1997: 10):

- i. Kamu sektörü tarafından üretilen mal veya hizmetler üretim faktörü olarak modelde yer almaktadır.
- ii. Modeli basitleştirmek amacıyla emek faktörü üretim fonksiyonundan çıkarılarak kamu mal ve hizmet faktörü dâhil edilmiştir.
- iii. Devlet kamu harcamalarını yalnızca gelir vergisiyle karşılamaktadır. Devletin giderleri ise sadece kamu malı üretimidir. Aynı zamanda denk-bütçenin geçerli olduğu varsayılmaktadır.

Devlet iktisadi büyüme için hem yatırım yapacak hem de özel sektöre teşvik, sübvansiyon vb. uygulamalarda bulunarak yatırımların artmasına olanak sağlayacaktır. Denk-bütçe söz konusu olduğu için özel sektör yatırımlarının artması sermaye stokunu arttırırken vergi gelirlerinde de artış sağlayarak kamu malı üretimine katkıda bulunacaktır. Aynı zamanda devlet, bireylerin temel eğitime de önem vermelidir. Çünkü beşeri sermaye stoku ne kadar nitelikli olursa yeni teknolojilere uyum da o kadar hızlı gerçekleşecektir. Barro' nun modelinin üç temel amacı bulunmaktadır. Bunlardan ilki, üretken sektörlerdeki girdiler için tamamlayıcı nitelikte kamusal mal ya da hizmetler üretmek; ikincisi, eğitim alanına yapılan yatırım harcamalarını arttırmak; sonuncusu ise araştırma ve geliştirme sektörüne sağlanacak teşviklerle bilginin üretimine ve yayılmasına olanak sağlamaktır (Berber, 2006: 182-183).

Özet olarak içsel büyüme modellerinde iktisadi büyüme, beşeri sermaye, araştırma-geliştirme ve kamu politikaları gibi yaklaşımlarla ele alınmıştır. Şimdiye kadar işçi dövizleri ve iktisadi büyümeye ilişkin kavramsal ve teorik yaklaşımlara yer verilmiş olup, bundan sonraki başlıkta işçi dövizleri ile büyüme arasındaki ilişki ele alınacak ve işçi dövizlerinin zaman içerisindeki gelişimi seyri gösterilerek yorumlanacaktır.

1.8. İŞÇİ DÖVİZLERİ VE İKTİSADİ BÜYÜME

İktisadi büyüme her ülke için önem arz etmektedir. Gelişmekte olan ülkeler büyüme hedeflerini gerçekleştirmek için iç kaynakların yanında dış kaynaklara da ihtiyaç duymaktadır. İşçi dövizleri de dış kaynaklar içerisinde oldukça önemli olmakta ve son yıllarda resmi kalkınma yardımları, portföy yatırımları gibi dış kaynaklardan daha yüksek düzeylerde gerçekleşmektedir (Ratha and Mohapatra, 2007: 1; WB, 2020). İşçi dövizleri geliştirmekte olan ülkelerin iktisadi büyümesini olumlu veya olumsuz etkileyebilmektedir. Ancak literatürde işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisi hakkında fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Fikir ayrılıklarının sebeplerinden biri gayri resmi şekilde gönderilen işçi dövizlerinin kayıt altına alınamaması dolayısıyla işçi dövizleri verilerine dâhil edilememesidir. Diğer bir sebep ise işçi dövizlerinin geliştirmekte olan ülkelerin ekonomisi üzerindeki doğrudan veya dolaylı etkilerini yansıtacak uygun metodolojinin bulunamamasıdır.

Literatürde işçi dövizlerinin iktisadi büyüme ve kalkınma üzerindeki etkisinin değerlendirilmesi hakkında da iki farklı bakış açısı bulunmaktadır. İlk bakış açısına göre yurtdışına işçi gönderen ülkenin Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla'sında işçi dövizlerinin payına bakılarak geride kalan aile bireylerinin geçimine ve ülkenin iktisadi büyümesi üzerindeki olumlu veya olumsuz etkisinin belirlenebileceğidir. İkinci bakış açısına göre ise ithalat-ihracat karşılaştırılmasının işçi dövizlerinin Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla'sındaki payına göre daha doğru ve anlamlı sonuçlar vereceği savunulmaktadır (Russell, 1986).

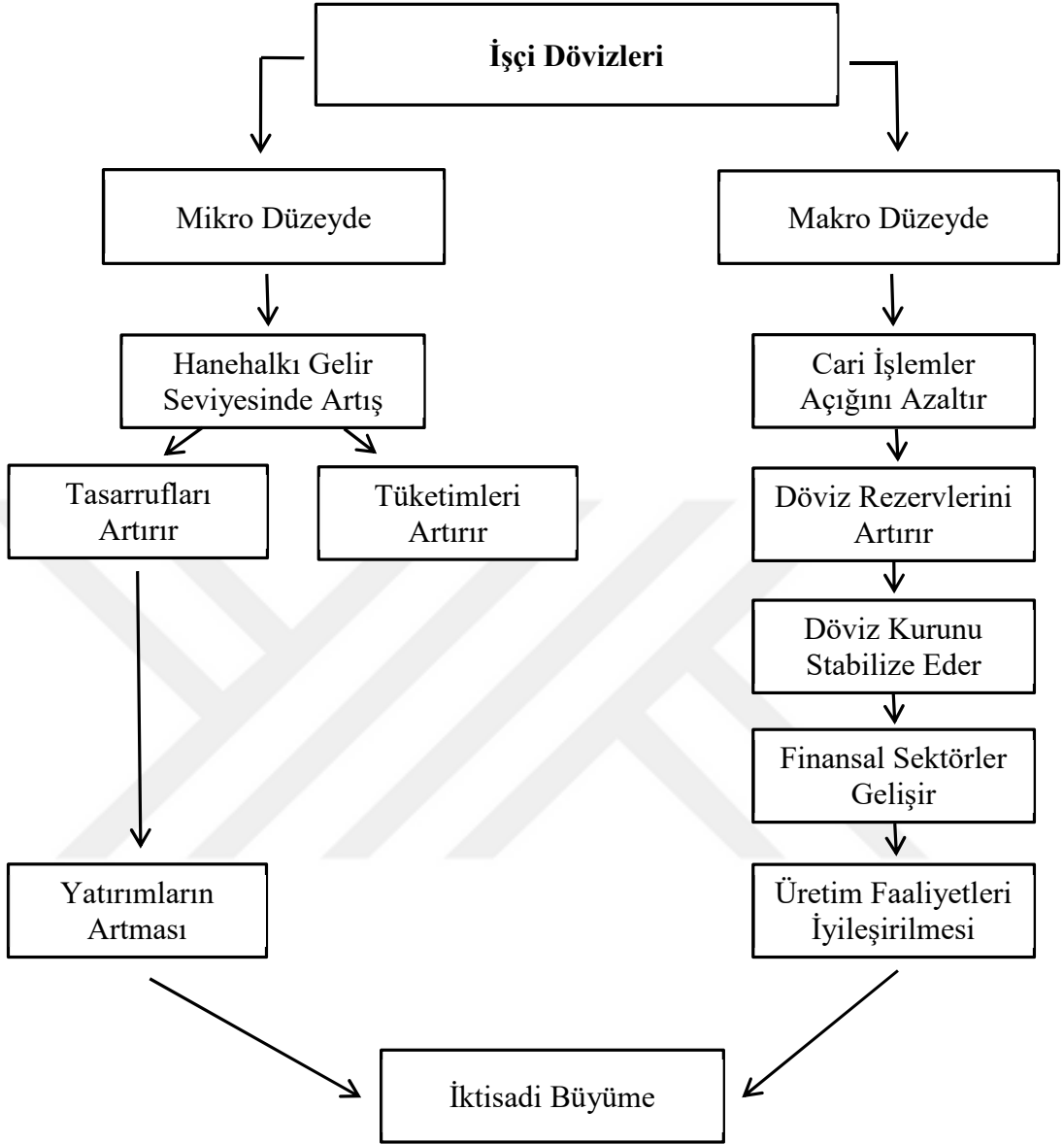
İşçi dövizlerinin iktisadi büyüme için üç farklı kanaldan etkilediği varsayılmaktadır. İlk olarak, işçi dövizleri hanehalkına ilave bir gelir oluşturarak tüketim harcamalarını arttırmaktadır. Ekipman, konut ve işletme kurmaya yönelik üretken varlıklara yatırımı teşvik ederek, büyümenin en temel belirleyicilerinden biri olan fiziksel sermaye birikimine katkıda bulunabilmektedir. Diğer yandan üretken olmayan mallar (mücevher, arazi vb.) için kullanıldığında ise kısa vadede toplam talep ve iktisadi büyüme etkisi yaratmakla birlikte uzun dönemde tasarruf ve yatırımlara katkı sağlamadığı için iktisadi büyüme için yavaşlatabilmektedir. İkinci olarak, işçi dövizleri, beşeri sermaye yatırımları kanalıyla uzun vadeli iktisadi büyüme için arttırabilmektedir. İşçi dövizleri eğitimin için gerekli olan finansmanı sağlamak ve

okul terklerinin azalması, okullaşmanın artması ve devlet okullarından özel okullara yönelimin artması gibi eğilimlerle çocukların aldığı eğitimin hem niteliği hem de niceliği üzerinde iyileştirici etkide bulunabilmektedir. Bu da uzun vadeli iktisadi büyümeyi desteklemektedir. Üçüncü olarak, işçi dövizleri ile finanse edilen geniş çaplı bir diaspora üzerinden sağlanan yeni bilgi, beceri ve teknolojinin kazanımı yoluyla ekonominin verimliliği artırabilir ve toplam faktör verimliliği artışı da iktisadi büyümeyi olumlu etkileyebilmektedir. Ayrıca büyük miktarda işçi dövizini çeken emek zengini ülkeler açısından emek verimliliği artışı işgücünün sermayeye dönüşümünü mümkün kılacaktır. Bunun dışında işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerinde olumsuz etkileri de bulunmaktadır. Tüketim talebindeki artış, enflasyon artışına yol açarak reel efektif döviz kurunun değer kazanmasına ve ticarete konu olan sektörlerdeki üretimin azalmasına yol açmak suretiyle literatürde Hollanda Hastalığı olarak geçen bir soruna sebep olabilmektedir (Gonzalez and Acharya, 2018: 3-4).

İşçi dövizlerinin işçi gönderen ülkelerin iktisadi büyümeleri üzerindeki etkileri mikro ve makro düzeyde ele alınmaktadır. Şekil 6'da görüldüğü gibi mikro düzeyde ele alındığında, işçi dövizleri, hanehalkı gelir seviyesinin artması, tüketim, tasarruf ve yatırımların artmasına ve yoksulluğun azalmasına katkı sağlamaktadır (Leon-Ledesma and Piracha, 2001: 13). Makro düzeyde ise cari işlemler açığını azaltması, döviz rezervlerini arttırması, döviz kuruna istikrar kazandırması ve üretim faaliyetlerini iyileştirmesi ile ülkelerin iktisadi büyümeleri üzerinde olumlu bir etkide bulunmaktadır.

Şekil 6: İşçi Dövizleri ve İktisadi Büyüme

İşçilerin ülkelerine gönderdikleri dövizler, Şekil 6'da da görüldüğü gibi hanehalkı gelir seviyesini artırarak yoksulluğun azalmasına katkı sağlamaktadır. İşçi dövizleri hanehalkına ilave gelir oluşturarak tüketim harcamalarını arttırmakta ve ekonomide çarpan etkisine neden olmaktadır. Bunun yanında işçi dövizleri hanehalkının eğitim ve sağlığa yönelik yatırımlarını da arttırmaktadır. Beşeri sermayeye yönelik yapılan yatırımların artması da iktisadi büyüme üzerinde olumlu etkiler yaratacaktır. Çalışmanın bir sonraki bölümünde de gösterileceği üzere içsel büyüme modellerinde beşeri sermayenin iktisadi büyümenin en önemli belirleyicisi olduğu vurgulanmaktadır.

İşçi dövizleri ile hanehalkının elde ettiği ilave gelir, tasarrufları arttırarak girişimciler için fon kaynağı oluşturmaktadır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki tasarruf ve sermaye yetersizliğinden kaynaklı fon sıkıntısı, işçi dövizleri vasıtasıyla bir ölçüde giderilmiş olmaktadır. İşçi dövizleri hanehalkı tarafından tüketim harcaması dışında tasarrufa yönlendirilebilmekte veya girişimcilikte kullanarak yatırım yapılmakta ya da borç olarak verilebilmektedir. Böylece tasarruflar girişimciler için önemli bir fon kaynağı oluşturarak yatırımların finansmanında kullanılabilir (Arı ve Özcan, 2011: 104). İşçi dövizleri ile gerçekleştirilen yatırımlar ise bireylere yeni istihdam alanları yaratarak ülke ekonomisinin gelişimine ve yoksulluğun azalmasına katkı sağlayabilmektedir (Pradhan vd., 2008: 498-499).

İşçilerin ülkelerine gönderdikleri dövizlerin makro açıdan iktisadi büyümeye sağladığı katkı ödemeler dengesini iyileştirmek, işsizliği ve eksik istihdamı azaltmak suretiyle ortaya çıkabilmektedir (Koç ve Onan, 2004: 83). Hem istikrarlı hem de ucuz bir finansman kaynağı olan işçi dövizleri, Bugamelli ve Paterno (2006)'ya göre uluslararası rezervlerdeki düşme veya dış borçlardaki artmadan dolayı yatırımcıların paniklemesini önleyebilmektedir. Aynı zamanda cari dengedeki ters hareketleri azaltma olanağına da sahip olmaktadır. İşçi dövizleri ile bireylerin gelirlerindeki artışla birlikte ülke döviz rezervleri de artmaktadır (Ratha, 2003: 164). Gelişmekte olan ülkelerin finansal anlamda yetersiz olan kredi ve sigorta yapılarını ikame ederek, belli ekonomilerin resesyonist etkilerini azaltıp yerel ekonomilerde destekleyici etkilerde de bulunmaktadır. Banka rezervlerinde artış sağlaması ile özel sektöre kredi sağlanması da pozitif etkilemektedir (Lumambu, 2014: 22). Döviz rezervlerindeki artışla döviz kurunu stabilize etmektedir. Ayrıca ülke kredi notunun belirlenmesinde ülkeye giriş yapan işçi dövizleri önem arz etmekte; işçi dövizlerinin miktarı arttıkça ülkenin kredi notu yükselerek ülkeye yönelik fiziki ve beşeri sermaye yatırımları ve büyüme artmaktadır (Arı ve Özcan, 2011: 104). Genel olarak bakıldığında ülkedeki finansal sektörlerin gelişmesi ve üretim faaliyetlerinin iyileşmesi, iktisadi büyümeyi teşvik etmektedir.

Adams ve Page (2005) gelişmekte olan ülkeler için yaptığı çalışmada işçi dövizlerinin mikro düzeydeki etkileri ile yoksulluğu azalttığını ifade etmiştir. Osang (2006) ise göçmen dövizlerinin kişi başına gelire çok az katkısının olduğunu göstermiştir. Solimano'da (2003) yaptığı çalışmada işçi dövizleri ile bir ülkede

tasarruf ve yatırım artışına olanak sağlanabileceğini ve iktisadi büyümenin pozitif etkilenebileceğini belirtmiştir. Benzer şekilde Faini de (2001) işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkisinin pozitif olduğunu ve işçi dövizlerinin doğru yatırım politikaları ile daha hızlı bir büyüme sağlayacağını vurgulamıştır. Pradhan vd. (2008) de 39 gelişmekte olan ülke üzerine yaptığı çalışmada işçi dövizlerinin İktisadi büyüme üzerinde pozitif bir etkide bulunduğu ortaya koymuştur.

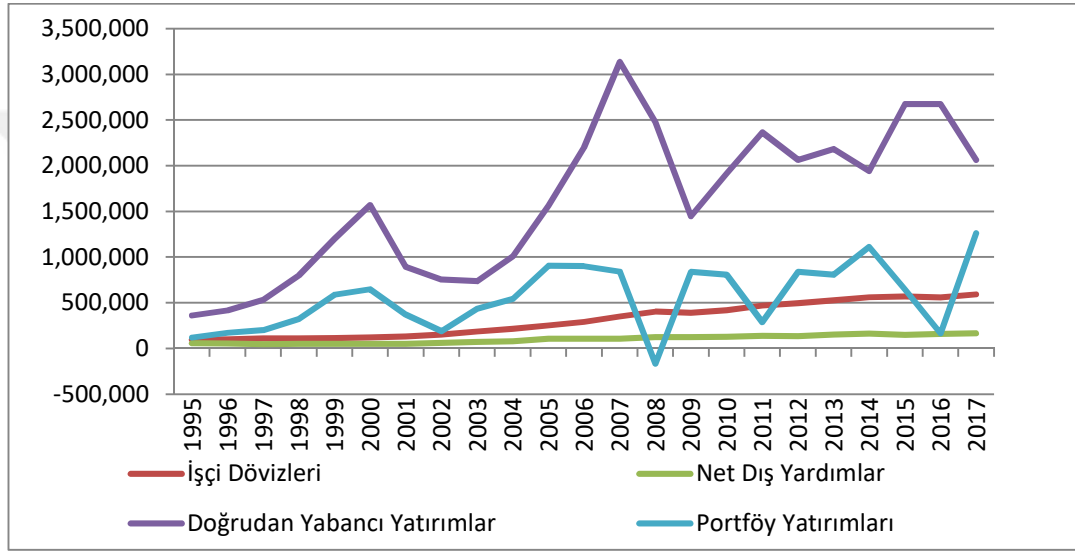
İşçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkilerinin genellikle olumlu bulunduğu bu çalışmaların yanında literatürde negatif sonuçların elde edildiği çalışmalar da bulunmaktadır. Şöyle ki işçi dövizleri ile döviz rezervlerinde ciddi bir artış gerçekleşmesi halinde Hollanda Hastalığına benzer bir durum ortaya çıkabilmektedir. Buch vd. (2002) yaptıkları çalışmada işçi dövizlerinin ödemeler dengesinin iyileşmesine katkı sağlaması gibi olumlu bir etkisi söz konusu olmakla birlikte Hollanda Hastalığına da neden olabileceğini belirtmişlerdir. Chami vd. (2003) işçi dövizleri ile gelir elde eden bireylerin çalışma isteğinin zamanla azaldığı ve bireylerin tembelleştiği sonucuna varmışlardır. Solimano (2003) çalışmasında yüksek vasıflı işçilerin göç etmesi durumunda büyümenin bundan uzun vadede negatif etkileneceğini ve ayrıca bir ülkeye yüksek miktarda işi döviz akımı gerçekleşir ise reel döviz kurunun aşırı değer kazanacağını ve bu durumun ticarete engel olabileceğini de ifade etmiştir. Glytsos (1993) Yunan ekonomisinde işçi dövizlerinin etkisini bireysel, bölgesel, makroekonomik olarak incelemiştir. İşçi dövizlerinin bireysel açıdan dayanıklı mal tüketimini arttırdığını, bölgesel olarak da yaşam standartlarını yükselttiğini, makroekonomik olarak ise ithalatı arttırdığı ve istihdam, sermaye oluşumu ve büyümeye katkı sağladığını ifade etmiştir. Ülke ekonomisinin önemli bir kıstas olduğunu vurgulayarak ülke ekonomisi büyüdükçe, bireysel tüketimin, toplama etkisinin güçsüzleşeceğini belirtmiştir.

Literatürdeki çalışmalara bakıldığında sonuç olarak işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisi ülkenin gelişmişlik düzeyine, gerçekleşen işçi döviz akımlarının büyüklüğüne ve işçi dövizlerinin Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla içerisindeki payına göre değişebilmektedir. Bu konuya ilişkin ampirik literatür daha detaylı bir şekilde çalışmanın ikinci bölümünde ele alınacak olup burada sadece teorik çerçeveyi desteklemesi bakımından öne çıkan bazı çalışmalara kısaca yer verilmiştir.

1.9. DÜNYA'DA İŞÇİ DÖVİZLERİ

Bu başlıkta işçi dövizlerinin sermaye akımları içerisindeki yeri ve hangi gelir grubundaki ülkelere daha fazla döviz akımı gerçekleştiği ele alınacaktır. İşçi dövizleri son yıllarda sermaye akımları içerisinde önemli bir yere sahip olmuştur. Grafik 2’de görüldüğü gibi yıllar içerisinde işçi dövizleri giderek artış göstermiştir.

Grafik 2: Dünya’da İşçi Dövizleri ve Diğer Sermaye Akımları (Milyon \$) (1995-2017)

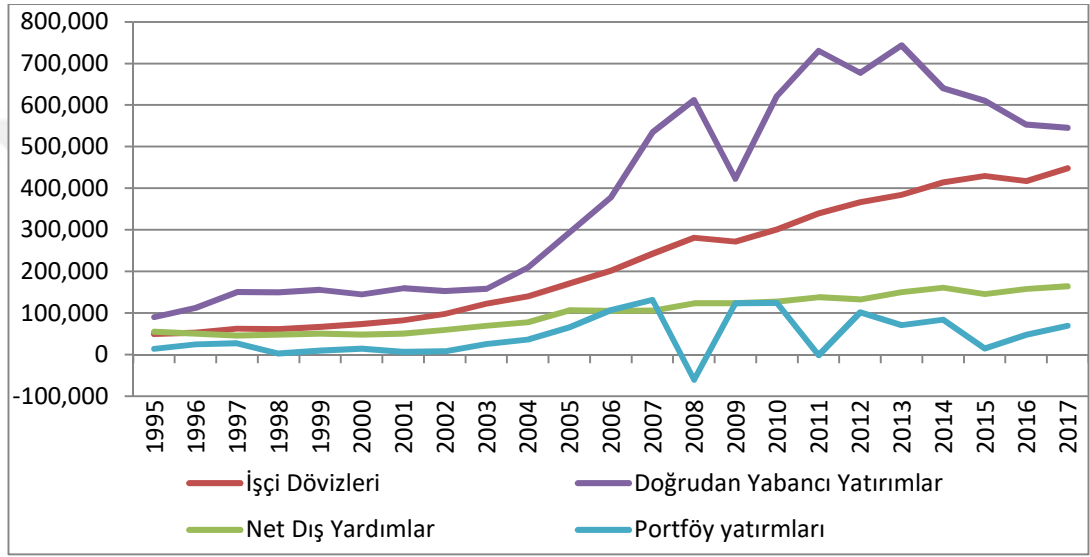

Kaynak: WB, 2020.

Grafik 2’de de görüldüğü gibi Dünya’da 1995-2017 yılları arasında işçi dövizleri, net dış yardımlar, doğrudan yabancı yatırımlar ve portföy yatırımları içerisinde en yüksek değere sahip dış kaynak, doğrudan yabancı yatırımlar olmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımlar 2000-2003 yılları ve 2008-2013 yıllarında ciddi bir azalma göstermiştir. Portföy yatırımları ise ele alınan dönemde 2002, 2008, 2011 ve 2016 yıllarında azalma göstermiştir. Bu azalmaların sebeplerinden bazıları küresel ekonomideki krizler, Ortadoğu’daki savaş ve FED’in faiz politikaları olmaktadır (Biçen, 2017: 243). İlgili dönemde işçi dövizlerinin seyrine bakıldığında ise 1995 yılında 94.547 milyon dolardan 2010 yılında 419.746 milyona ve 2017 yılında 594.055 milyon dolar düzeyine ulaştığı görülmektedir. 1995 yılından 2017 yılına gelindiğinde işçi dövizlerinin yaklaşık olarak 6 kat arttığı görülmektedir. Diğer sermaye akımlarına kıyasla yaşanan bu istikrarlı artış seyri işçi dövizlerinin önemini giderek arttırmaktadır. Grafik 2’de görüldüğü üzere sermaye akımları içinde dördüncü sırada

yer alan net dış yardımlar ise işçi dövizleri gibi istikrarlı bir artış içerisinde olmasına rağmen ciddi bir yükseliş gösteremeyerek yatay seyrini korumaktadır. Dünya geneli için sermaye akımlarının genel seyri bu şekilde olmakla birlikte işçi dövizleri bağlamında gelişmekte olan ülkelere daha fazla işçi döviz transferi gerçekleştiğini bilmekteyiz. Grafik 3'te gelişmekte olan ülkelerdeki sermaye akımları gösterilmektedir.

Grafik 3: Gelişmekte Olan Ülkelerde İşçi Dövizleri ve Diğer Sermaye Akımları (Milyon \$) (1995-2017)

Kaynak: WB, 2020.

Gelişmekte olan ülkelerde işçi dövizleri, doğrudan yabancı yatırımlar, net dış yardımlar ve portföy yatırımlarının 1995-2017 dönemi değerleri Grafik 3'te görülmektedir. Buradan izleneceği üzere işçi dövizleri doğrudan yabancı yatırımlardan sonra en büyük sermaye akımını oluşturmaktadır. 1990'lı yıllardan günümüze kadar sermaye akımlarında yaşanan seyir izlendiğinde doğrudan yabancı yatırımlar, işçi dövizleri ve net yardımların zaman içinde arttığı görülmektedir. 1995 yılı verilerine bakıldığında doğrudan yabancı yatırımların 90.258 milyon dolar, net dış yardımların 55.379 milyon dolar, işçi dövizlerinin 50.044 milyon dolar, portföy yatırımlarının ise 14.045 milyon dolar düzeylerinde gerçekleştiği görülmektedir. Gelişmekte olan ülkeler için ele alınan dönemde işçi dövizlerinin yaklaşık olarak 9 kat artarak 2017 yılında 455.347 milyon dolar düzeyine ulaştığı ve 545.582 milyon dolarlık doğrudan yabancı yatırım değerine yaklaştığı görülmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde İşçi dövizlerinin 23 yılda ciddi bir artış gösterdiği rakamlardan anlaşılmaktadır. İşçi

dövizlerinde yaşanan bu artışta ulaşım ve telekomünikasyon maliyetlerinin azalması ve bankacılık sistemlerindeki gelişmelerin önemli bir yeri bulunmaktadır (Amudeo-Dorantes vd., 2007: 1-2).

İşçi dövizleri gelişmekte olan ülkelerdeki birçok düşük ve orta gelirli hane halkı için önemli bir gelir kaynağını oluşturmaktadır. Ayrıca bu ülkelerde işçi dövizleri ithalatın finansmanı için gerekli olan döviz de sağlamaktadır. (OECD, 2006: 154). Tablo 4'te işçi dövizlerinin ülke gruplarına göre dağılımı gösterilmektedir. Tablo incelendiğinde orta gelir grubundaki ülkelere 1995 yılında 48.111 milyon dolar işçi döviz gelmekte iken, 2000 yılında 71.415 milyon dolar, 2010 yılında 287.751 milyon dolar, 2015 yılında 410.435 milyon dolar, 2017 yılında ise 429 milyon dolar işçi döviz gelmektedir. 1995-2017 döneminde orta gelir grubundaki ülkelerde işçi dövizleri yaklaşık olarak 9 kat artış göstermiştir. Tablo 4'te görüldüğü üzere yüksek ve düşük gelir grubuna kıyasla orta gelirli ülkeler daha çok işçi döviz akımı gerçekleşmektedir. İşçi dövizleri aynı zamanda bu ülkelerin Gayri Safi Yurtiçi Hâsıllarının da önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Tablo 4: Gelir Gruplarına Göre İşçi Dövizleri (Milyon\$) (1995-2017)

Gelir Grupları	1995	2000	2010	2015	2017
Yüksek Gelir	44.504	47.548	117.188	133.223	138.708
Orta Gelir	48.111	71.415	287.751	410.435	429.390
Düşük Gelir	1.933	2.807	14.537	24.915	25.957

Kaynak: WB, 2020.

Aşağıdaki tabloda 1995-2017 döneminde ortalama olarak en fazla işçi döviz elde eden 30 gelişmekte olan ülke görülmektedir. Hindistan hem 1997-2017 dönemi ortalaması (36.574 milyon dolar) hem de son dönem (2017 yılı-68.967 milyon dolar) itibariyle en fazla işçi döviz elde eden ülkedir. Meksika dönem ortalaması itibariyle ikinci sırada, 2017 yılı değeriyle de üçüncü sırada yer almaktadır. Filipinler ortalama üçüncü sıradayken 2017 yılı değerindeyse ikinci sırada bulunmaktadır. İlgili dönem içerisinde gerek dönem ortalaması gerekse de 2017 yılı itibariyle en fazla işçi döviz ele eden ülkeler benzerlik göstermektedir. Bu da gelişmekte olan ülkelere istikrarlı bir işçi döviz akımı gerçekleştiğini göstermektedir.

Tablo 5: En Fazla İşçi Dövizi Elde Eden 30 Gelişmekte Olan Ülke (Milyon \$) (1995-2017)

Ülke	1995-2017 Dönemi Ortalaması (Milyon \$)	2017 Değeri (Milyon \$)
Hindistan	36.574	68.967 (1)
Meksika	18.323	32.271 (3)
Filipinler	16.471	32.810 (2)
Nijerya	11.400	22.037 (6)
Çin	11.271	28.676 (4)
Mısır	9.153	24.737 (5)
Pakistan	7.773	19.807 (7)
Bangladeş	7.184	13.502 (8)
Kore	5.460	6.526 (16)
Fas	4.827	6.823 (14)
Endonezya	4.642	8.990 (9)
Rusya	3.618	8.235 (11)
Guatemala	3.309	8.394 (10)
Sri Lanka	3.233	7.190 (12)
Kolombiya	3.193	5.546 (18)
Tayland	3.165	6.720 (15)
Dominik Cumhuriyeti	3.112	6.178 (17)
Ürdün	3.073	4.432 (20)
El Salvador	2.903	4.996 (19)
Brezilya	2.519	2.699 (26)
Nepal	2.485	6.928 (13)
Türkiye	2.356	1.048 (44)
Ekvador	2.007	2.849 (25)
Honduras	1.868	4.323 (21)
Yemen	1.850	3.771 (22)
Peru	1.722	3.051 (24)
Jamaika	1.633	2.463 (28)
Tunus	1.490	1.890 (32)
Arnavutluk	1.093	1.312 (40)
İran	1.043	1.330 (39)

Not: Parantez içendeki değerler, ülkelerin 2017 yılındaki sıralamasını temsil etmektedir.

Kaynak: WB, 2020.

İşçi dövizleri geliştirmekte olan ülkelerin ekonomileri içerisinde de önemli bir yere sahiptir. Bu ülkelerden bazılarında (Nepal, El Salvador) işçi dövizlerinin GSYİH içindeki payı %20'yi aşmaktadır. Tablo 6'da işçi dövizlerinin GSYH içindeki payı bakımından önde olan ilk 30 ülkeye ilişkin veriler gösterilmektedir.

Tablo 6: En Fazla İşçi Dövizini Elde Eden 30 Gelişmekte Olan Ülke (1995-2017) (%GDP)

Ülke	1995-2017 Dönemi Ortalaması (% GDP)	2017 Değeri (% GDP)
Moldova	19.70	16.93
Ürdün	17.52	10.88
El Salvador	17.10	20.04
Nepal	15.48	27.51
Batı Şeria ve Gazze	14.70	14.78
Ermenistan	14.41	13.34
Arnavutluk	14.28	10.07
Jamaika	13.73	16.63
Honduras	12.87	18.71
Guyana	10.21	9.06
Filipinler	10.20	10.46
Guatemala	8.08	11.10
Nikaragua	7.85	10.07
Sri Lanka	7.60	8.16
Dominik Cumhuriyeti	7.43	7.72
Senegal	6.76	10.19
Togo	6.67	8.37
Fas	6.54	6.21
Bangladeş	6.44	5.40
Mısır	5.11	10.51
Gine-Bissau	4.42	7.79
Pakistan	4.37	6.50
Tunus	4.29	4.74
Mali	4.29	5.75

Tablo 6 Devamı: En Fazla İşçi Döviz Elde Eden 30 Gelişmekte Olan Ülke (1995-2017) (%GDP)

Ülke	1995-2017 Dönemi Ortalaması (% GDP)	2017 Değeri (% GDP)
Belize	4.24	4.91
Ekvador	4.05	2.73
Nijerya	3.66	5.86
Kamboçya	3.36	5.83
Bolivia	3.22	3.75
Sudan	3.07	0.17

Kaynak: WB, 2020.

Tablo 6'ya göre Moldova, Ürdün, El Salvador, Nepal, Batı Şeria ve Gazze, Ermenistan, Arnavutluk, Jamaika, Honduras, Guyana ve Filipinler'de işçi dövizleri 1995-2017 döneminde ortalama olarak ülke GSYH'larının %10'u ile %20'si arasında bir yere sahip olmaktadır. Bu bağlamda işçi dövizleri geliştirmekte olan ülkelerin GSYH'larının büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Gupta vd. (2007) işçi dövizlerinin ülke ekonomisi üzerinde olumlu etkide bulunabilmesi için işçi dövizlerinin ülke GSYH'nın %3'ünden fazla olması gerektiğini öne sürmektedir.

Çalışmanın buraya kadar ki kısmında işçi dövizleri ve iktisadi büyümeye ilişkin kavramsal ve teorik çerçeve ortaya konulmuştur. İşçi dövizleri ile iktisadi büyüme arasındaki ilişki teorik olarak ele alınmış ve işçi dövizlerinin sermaye akımları içerisindeki yeri rakamlarla gösterilmiştir. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde ise işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkileri ampirik olarak test edilecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE İŞÇİ DÖVİZLERİNİN BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN ANALİZİ

Gelişmekte olan ülkelerde bireyler genellikle daha iyi yaşam standartları ve daha iyi ekonomik koşullarda yaşama arzusu ile yurt dışına göç etmektedir. Bireylerin göç ettikleri ülkede elde ettikleri kazançlardan bir kısmını kendi ülkelerine göndermesi ile oluşan işçi dövizleri, gelişmekte olan ülkelerin büyüme hedefleri için önem arz etmektedir. İşçi dövizleri hanehalkına ilave gelir oluşturarak tüketim harcamalarını arttırmakta ve çarpan etkisiyle iktisadi büyümeyi etkilemektedir. Diğer yandan işçi dövizlerinin üretken yatırımlara ve beşeri sermaye yatırımlarına yönlendirilmesi durumunda da yine iktisadi büyümeyi artırmaktadır. İşçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkilerini 29 gelişmekte olan ülke için 1995-2017 dönemi verileriyle analiz etmeyi amaçlayan bu çalışmanın bu bölümünde ilgili literatür özetlenerek araştırma yöntemi tanıtılacak, model ve değişkenler üzerinde durulduktan sonra analiz bulguları ve politika sonuçları tartışılacaktır.

2.1. LİTERATÜR TARAMASI

Literatür taramasında işçi dövizleriyle ilgili çalışmaların iki alanda yoğunlaştığı görülmektedir. İşçi dövizleri üzerine mikro düzeyde analiz yapan çalışmalarda daha çok işçi dövizlerini belirleyici faktörler araştırılarak gelir ve yoksulluk üzerindeki etkileri incelenmiştir. Diğer çalışmalar ise reel döviz kuru ve büyüme gibi makro düzeydeki etkilerini araştırmaktadır. İşçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisi konusunda literatürde fikir ayrılıkları bulunmaktadır.

Adelman ve Taylor (1990) tarafından yapılan çalışmada 1980-1986 döneminde Meksika'da işçi dövizlerinin üretim üzerindeki etkileri araştırılmış ve her bir dolarlık işçi dövizinin üretimde üç dolarlık bir artış sağladığı gösterilmiştir.

Glytsos (1993) işçi dövizlerinin Yunan ekonomisine etkisini bireysel, bölgesel, makroekonomik olarak incelemiştir. İşçi dövizlerinin bireysel açıdan dayanıklı mal tüketimini arttırdığını, bölgesel olarak da yaşam standartlarını yükselttiğini, makroekonomik olarak ise ithalatı arttırdığı ve istihdam, sermaye oluşumu ve büyümeye katkı sağladığını ifade etmiştir. Ülke ekonomisinin önemli bir kısas olduğunu vurgulayarak ülke ekonomisi büyüdükçe, bireysel tüketimin, toplama etkisinin güçsüzleşeceğini belirtmiştir.

Faini (2002) işçi dövizlerinin sermaye piyasası kusurlarının üstesinden geldiğini ve hanehalkı gelirine katkı sağladığını savunmaktadır. Çalışmasında işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkisinin pozitif olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Chami vd. (2003)'de ele aldıkları 113 ülke kapsamında işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkisini araştırmıştır. Bu çalışmada işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğu ortaya konulmuştur. Chami vd. göre negatif etkinin kaynağı işçi dövizlerinin yarattığı ahlaki tehlike sorunu olmaktadır. İşçi dövizini elde eden hanehalkı belirli bir süre sonra işçi dövizlerine bağlı hale gelmektedir. İşçi dövizlerinden sağladığı gelire bireyler daha az çalışmakta veya çalışmamaktadır. Bu durumda işgücü arzında bir azalma ortaya çıkacak ve ekonomi olumsuz etkilenecektir.

Glytsos (2005) 1969-1998 dönemin verileriyle Beş Akdeniz ülkesinde işçi dövizlerinin üretim üzerindeki etkisini değerlendirmektedir. Çalışmada sonuç olarak, işçi dövizlerindeki büyük dalgalanmalar, çıktılardaki büyük dalgalanmalara katkı sağlarken, istikrarsızlıkların ortaya çıkarabileceği ifade edilmiştir.

Jongwanich (2007) 1993-2003 dönemi Asya ve Pasifik ülkeleri için GMM-sistem yöntemi kullanarak işçi dövizinin etkilerini araştırmıştır. Çalışmada işçi dövizlerinin hanehalkı gelirini arttırarak yoksulluk üzerinde azaltıcı bir etkide bulunduğu ve sermaye kısıtlarını iyileştirdiği sonucuna varılmıştır.

Pradhan vd. (2008) 39 gelişmekte olan ülke ekonomisinde 1980-2004 dönemi verileri ile işçi dövizlerinin etkileri değerlendirilmektedir. Sabit etkiler yönteminin kullanıldığı çalışmada işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerinde pozitif bir etkide bulunduğu ortaya konulmuştur.

Acosta vd. (2009) 1990-2003 dönemi için 109 gelişmekte olan ülke ve geçiş ülkeleriyle işçi dövizlerinin etkilerini değerlendirmektedirler. İşçi dövizlerinin harcama etkisi yaratarak, reel döviz kurun değerinin artmasına ve ticarete konu olmayan sektörü, ticarete konu olan ürünlerin üretimi aleyhine genişletecek bir kaynak hareketlerine neden olduğu öne sürülmüştür.

Karagöz (2009) tarafından Türkiye üzerine yapılan çalışmada ise 1970-2005 dönemi için işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Zaman serileri regresyon sonuçlarına göre işçi dövizlerinin ülke ekonomisi üzerinde anlamlı ancak negatif bir etkide bulunduğu tespit edilmiştir.

Siddique vd. (2010) de 1976-2006 dönemine ait verilerle Bangladeş, Hindistan ve Sri Lanka olmak üzere 3 ülkede işçi dövizleri ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışma sonucunda Bangladeş'te işçi dövizleri ve iktisadi büyüme arasında pozitif bir ilişki ortaya çıkmaktayken, Hindistan'da nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Fakat Sri Lanka'da iki yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir.

Tansel vd. (2010) işçi dövizlerinin 1964-2003 dönemi Türkiye ekonomisinde makroekonomik göstergelere ne gibi bir etkide bulunduğunu araştırmıştır. Çalışmada, işçi dövizlerinin büyümeyi pozitif etkilemekle birlikte işçi döviz akımlarında yaşanacak dalgalanmaların hanehalkı gelir miktarlarını etkileyerek büyüme oranları üzerinde iniş çıkışlara sebep olduğunu ifade etmiştir. Çalışmada işçi dövizlerinin gelir, tüketim, yatırım, ithalat ve büyüme üzerinde pozitif bir etkide bulunduğu sonucuna varılmıştır.

Arı ve Özcan (2011) da 30 gelişmekte olan ülke için 1996-2009 dönemini içeren bir çalışma yapmış ve GMM-Sistem yöntemi kullanarak işçi gelirlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisini sorgulamıştır. Modelde yer alan değişkenler, işçi dövizleri, gayri safi yurtiçi hâsıla, dış borçlar, enflasyon oranı, dışa açıklık oranı ve kamu harcamalarıdır. Çalışmada işçi gelirleri ve büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna varıldığı görülmektedir.

İşçi dövizleri ve iktisadi büyüme konusunda literatürde yer alan ve yukarıda detayları verilen çalışmalar aşağıdaki tabloda özet olarak gösterilmiştir.

Tablo 7: Literatür Özeti

Yazar	Araştırma Dönemi	Ülke veya Ülke Grupları	Sonuç *
Adelman ve Taylor (1990)	1980-1986	Meksika	Büyüme ve üretim (+)
Glytsos (1993)	1971	Yunanistan	Büyüme (+)
Chami vd. (2003)	1970-1998	113 Ülke	Büyüme (-)
Koç ve Onan (2004)	1996	Türkiye	Refah (+)
Iqbal ve Settar (2005)	1972 - 2003	Pakistan	Büyüme (+)
Glytsos (2005)	1969 - 1998	5 Akdeniz Ülkesi	Büyüme, yatırım, tüketim ve ithalat (+)
Giuliano vd. (2006)	1975-2002	73 Gelişmekte Olan Ülke	Büyüme (+)
Ang (2007)	1988 - 2004	Filipinler	Büyüme (+)
Jongwanich (2007)	1993-2003	Gelişmekte Olan Asya ve Pasifik Ülkeleri	Gelir, yatırım ve büyüme (+) Yoksulluk (-)
Ramirez ve Sharma (2008)	1990-2005	23 Latin Amerika Ülkesi	Büyüme (+)
Qayyum vd. (2008)	1973-2007	Pakistan	Büyüme, yoksulluk (-)
Pradhan vd. (2008)	1980-2004	39 Gelişmekte Olan Ülke	Büyüme (+)
Fayissa ve Nsiah (2008)	1980-2004	37 Afrika Ülkesi	Büyüme (+)
Karagöz (2009)	1970 - 2005	Türkiye	Büyüme (-)
Barajas vd. (2009)	1970 -2004	84 Gelişmekte Olan Ülke	Büyüme (*)
Catrinescu vd. (2009)	1970-2003	162 Ülke	Büyüme (+)
Mundaca (2009)	1970-2002	25 Latin Amerika ve Karayip Ülkesi	Büyüme (+)
Ahmed (2010)	1995 - 2006	Bangladeş	Büyüme (-)
Ahmed vd. (2011)	1976-2009	Pakistan	Büyüme (+)
Fayad (2010)	1980-2007	Mena Ülkeleri	Büyüme (+)
Fayissa ve Nsiah (2010)	1980 - 2004	36 Afrika Ülkesi	Büyüme (+)
Siddique vd. (2010)	1976 – 2006	Bangladeş, Hindistan ve Sri Lanka	Bangladeş'te büyüme (+), Sri Lanka'da büyüme (+), Hindistan'da büyüme (*)

Tablo 7 Devamı: Literatür Özeti

Yazar	Araştırma Dönemi	Ülke veya Ülke Grupları	Sonuç *
Tansel vd. (2010)	1964-2003	Türkiye	Büyüme, yatırım, tüketim ve ithalat (+)
Azam ve Khan (2011)	1995 - 2010	Azerbaycan ve Ermenistan	Büyüme (+)
Arı ve Özcan (2011)	1996 - 2009	30 Gelişmekte Olan Ülke	Büyüme (+)
Rao ve Hassan (2011)	1960 - 2007	40 Ülke	Büyüme (*)
Chowdhury ve Das (2011)	1985-2009	11 Ülke	Büyüme (+)
Jawaid ve Ali Raza (2012)	1980-2009	Çin ve Güney Kore	Büyüme; Güney Kore (+), Çin (-)
Acosta vd. (2009)	1990-2003	109 Gelişmekte Olan Ülke	Büyüme (+)
Akkoyunlu vd. (2013)	1970-2000	Türkiye	Büyüme (*)
Imai vd. (2014)	1980-2009	24 Asya ve Pasifik Ülkesi	Büyüme (+)
Karamelikli ve Bayar (2015)	1974-2013	Türkiye	Büyüme (+)
Kouni (2016)	1987-2012	Tunus	Büyüme (+)
Meyer vd. (2016)	1999-2013	6 Ülke	Büyüme (+)
Ofeh ve Muandze (2017)	1980 -2013	Kamerun	Büyüme (*)
Batu (2017)	1970 - 2017	81 Ülke	Geçici işçi dövizlerinde büyüme (+), kalıcı işçi dövizlerinde büyüme(*)
Awad ve Sirag (2017)	1977-2015	Sudan	Büyüme (-)
Lartey (2017)	1970-2007	135 Gelişmekte Olan Ülke	Büyüme (+)
Williams (2018)	1975-2014	109 Ülke	Büyüme (+)
Golitses vd. (2018)	1996-2014	Arnavutluk	Büyüme (+)
Anetor (2019)	1981-2017	Nijerya	Büyüme (-)
Toprak vd. (2019)	1974-2018	Türkiye	Büyüme (*)
Polat (2019)	1990-2015	Çin, Pakistan, Mısır, Meksika, Bangladeş, Hindistan, Nijerya, Filipinler.	Büyüme (*)

Not: Yazar tarafından oluşturulmuştur. * Tabloda (+) işçi dövizlerinin ilgili değişken üzerindeki pozitif etkiyi, (-) negatif etkiyi, (*) anlamlı bir etkisi olmadığını göstermek üzere kullanılan bir kısaltmalıdır.

Tablo 7’de de özetlendiği gibi işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkilerini araştıran ampirik literatüre bakıldığında bu konuda fikir ayrılıkları olduğu görülmektedir. Bu çalışmaların bazılarında işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkisi pozitif iken bazılarında negatif, bir kısım çalışmada ise herhangi bir anlamlı etki bulunamamıştır.

Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkileri geliştirmekte olan ülkeler için 1995-2017 dönemi verileriyle ampirik olarak analiz edilecektir. Analiz bulgularına geçmeden önce çalışmada kullanılacak model ve veri seti hakkında bilgi verilecektir.

2.2. YÖNTEM

Bu çalışmada 29 gelişmekte olan ülkede işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisi panel veri yöntemi ile analiz edilmektedir. Öncelikle panel veri analizi ve sonrasında yatay kesit bağımlılığı, birim kök, eşbütünleşme ve uzun dönem testleri açıklanmıştır.

2.2.1. Panel Veri Analizi

Ekonometrik analizlerde zaman serisi, yatay kesit ve panel veriler olmak üzere üç çeşit veri kullanılabilir (Gujarati, 2010: 25).

Zaman serisi analizi, düzenli aralıklarla, belli bir zaman süresince gözlemlenen verilerinin istatistiksel olarak analiz edilmesidir (Bozkurt, 2007: 7). Tanımda kastedilen düzenli aralıklar, yıllık, çeyrek yıllık, aylık, haftalık, günlük vb. zaman dilimleridir. Genellikle zaman serisi verileri, $y_t, t= 1, \dots, T$ ” şeklinde olmaktadır. T, zaman serisinin örneklem boyutunu belirtir.

Yatay kesit verileri, belirli bir zaman noktasında birey, firma, sektör, ülke gibi birimler için yapılan gözlemlerden oluşan veriler olarak tanımlanmaktadır (İşyar, 1997: 38). Genellikle zaman serisi verileri, $y_i, i= 1, \dots, N$ ” şeklinde ifade edilmektedir.

Panel veriler ise, bireyler, firmalar, ülkeler gibi karar birimlerine ait yatay ve zaman kesitlerindeki gözlemlerin havuzlanması (birleştirilmesi) olarak ifade

edilmektedir (Baltagi, 2001:1). Yatay kesit ve zaman serisi verilerinin birleştirilmesiyle oluşan panel veriler, dikey veri ya da karma veri olarak da adlandırılmaktadır (Güriş ve Çağlayan, 2005:9). Panel veri, bir taraftan bir birimin diğer birime göre farkını ortaya koymakta diğer taraftan da aynı birimin ayrı zamanlardaki farklılıklarını ortaya çıkarmaktadır (Verbeek, 2004:342). Zaman boyutuna ilişik tekrarlanan kesit verileri kullanarak ekonomik ilişkilerin tahmin edilmesini sağlayan bu yöntem, birimler arası farklılıkları modellemede, kesit verilere göre daha avantajlı olmaktadır (Greene, 2003: 284).

$$Y_{it} = \alpha_i + \beta X_{it} + \varepsilon_{it} \quad i = 1,2, \dots, N \text{ ve } t = 1,2, \dots, T \quad (2.1)$$

Denklem 2.1’de i alt simgesi verilerin yatay kesit boyutunu, t alt simgesi, zaman serisi boyutunu ifade etmektedir. Denklemde Y_{it} modele ait bağımlı değişkenleri, X_{it} bağımsız değişkenleri, α_i sabit kesişim katsayısını ve hata terimini göstermektedir (Baltagi, 2005: 11-12).

2.2.2. Yatay Kesit Bağımlılığı

Yatay kesit bağımlılığı paneli oluşturan birimlerin hata terimlerinin ilişkili olması olarak ifade edilmektedir. Paneli oluşturan birimlerin herhangi birinde meydana gelen bir şokun panelin diğer birimlerini etkilemesine ekonomik olarak yatay kesit bağımlılığı denmektedir. Seriler arasında yatay kesit bağımlılığının bulunması durumunda analizde çıkacak sonuçlarda önemli derecede sapmalar meydana gelmektedir (Breusch and Pagan, 1980; Pesaran, 2004). Panel veri analizlerinde serilerin durağanlığını belirlemek amacıyla birim kök testleri uygulanmaktadır. Birim kök testleri, birinci nesil panel birim kök testleri ve ikinci nesil panel birim kök testleri olarak iki gruba ayrılmaktadır. Panelde kaçınıcı nesil birim kök testlerinin uygulanacağını belirlerken yatay kesit bağımlılığı dikkate alınmalıdır. Panel veride yatay kesit bağımlılığının olmadığı durumda birinci nesil panel birim kök testleri kullanılmaktadır. Yatay kesit bağımlılığı olduğunda ise ikinci nesil panel birim kök testlerinin kullanılması gerekmektedir.

Panel verilerde yatay kesit bağımlılığını test etmek için bir takım yöntemler bulunmaktadır. Bunlar, Breusch-Pagan (1980) CD_{LM1} testi, Pesaran (2004) CD_{LM2} testi, Pesaran (2004) CD_{LM} ve Pesaran-Yamagata (2008) Bias Adjusted CD test

testleridir. CD_{LM1} ve CD_{LM2} testleri, $T > N$ durumunda yatay kesit bağımlılığı olup olmadığını test eden tahminciler olmaktadır. CD testi ise, $N > T$ durumunda yatay kesit bağımlılığı olup olmadığını test eden bir tahminci olmaktadır. Bu testte sınanan hipotezler aşağıda verilmektedir.

H_0 : Yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H_1 : Yatay kesit bağımlılığı vardır.

Breusch-Pagan (1980) CD_{LM1} testi aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır.

$$CD_{LM1} = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (2.2)$$

$\hat{\rho}_{ij}$ yatay kesit korelasyonlarının tahminlerini ifade etmektedir. Test En Küçük Kareler yöntemiyle elde edilen yatay kesit kalıntıları arasında korelasyon katsayısı kareler toplamına dayanmaktadır. H_0 hipotezi ve alternatif hipotezi yukarıdaki şekildedir. Ki-kare dağılımlı olan ve $N(N-1)/2$ serbestlik derecesine sahip olan bu test N sabit, $T \rightarrow \infty$ iken kullanılır.

Pesaran (2004) CD_{LM2} testi hesaplanması 2.3 denklemdeki şekilde olmaktadır.

$$CD_{LM2} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \left[\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N T \hat{\rho}_{ij} \right] \sim N(0,1) \quad (2.3)$$

$\hat{\rho}_{ij}$ paneli oluşturan her bir yatay kesitte yapılan regresyondaki kalıntı kareleri toplamının tahminini göstermektedir. N ve T 'nin büyük olduğu durumda ($T \rightarrow \infty$, $N \rightarrow \infty$) kullanılabilen bu test asimptotik normal dağılımlı olmaktadır.

Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD_{LM} aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır.

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left[\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right] \sim N(0,1) \quad (2.4)$$

Pesaran (2004) CD_{LM} testi yatay kesit kalıntıları arasında korelasyon katsayıları toplamına dayalı olmaktadır. Testin hipotezi, CD_{LM1} ve CD_{LM2} testleriyle

aynıdır. Asimptotik standart normal dağılımlı olan bu test $T > N$ ve $N > T$ iken kullanılabilir.

Pesaran ve Yamagata'nun (2008) geliştirdiği Bias Adjusted CD testi aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır.

$$CD_{LM1ad} = \frac{1}{CD_{LM}} \left[\frac{(T-k)\rho_{ij}^2 \mu T_{ij}}{\sqrt{v_{ij}^2}} \right] \sim N(0,1) \quad (2.5)$$

Pesaran ve Yamagata (2008) testinin hipotezleri CD_{LM1} testinin hipotezleriyle aynıdır. Fakat hesaplanmış biçimi olarak farklılıklar bulunmaktadır. Bu test, CD_{LM1} testinin düzeltilmiş halidir. Breusch-Pagan (1980) CD_{LM1} testi, Pesaran (2004) CD_{LM2} testi ve Pesaran vd. (2008) Bias Adjusted CD testlerinden elde edilecek sonuçlarda olasılık değerleri 0.05'ten küçük olduğunda %5 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezi reddedilmekte ve paneli oluşturan birimler arasında yatay kesit bağımlılığı olduğuna karar verilmektedir. (Pesaran vd., 2008).

2.2.3. Panel Birim Kök Testi

Zaman serisinin istatistiksel analizine başlanmadan önce, serinin durağanlığını kontrol etmek gerekmektedir. Seriyi oluşturan sürecin, durağan olup olmadığını yani zaman içerisinde sabit olup olmadığını belirlenmesi gerekmektedir. Durağan olmayan zaman serileri ile yapılan ekonometrik analizlerde sahte regresyon olarak adlandırılan yanıltıcı bir sonuç ile karşılaşılmaktadır (Tatoğlu, 2013: 103). Ekonometrik olarak durağanlık kavramı, ortalamasıyla varyansı zamanla değişmeyen ve iki dönem arasındaki ortak varyansı, bu ortak varyansın hesaplandığı döneme değil, yalnızca iki dönem arasındaki mesafeye bağlı olan olasılıklı bir süreci ifade etmektedir (Gujarati, 2010: 713). Bundan dolayı regresyon tahmini öncesinde serilerin durağanlığı birim kök testleri ile sınımlanmaktadır. Birim kök testinde aşağıda verilen regresyon modeli kullanılmaktadır.

$$\Delta y_t = \beta_1 + \beta_2 t + p y_{t-1} + u_i \quad (2.6)$$

Denklem 2.6'da otoregresif bir parametre olan p 'nin durağan olup olmadığı sınımlanmaktadır. $p=0$ olması halinde değişken " y_t "nin birim kök içerdiği ve durağan

olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır (Akbaş, 2012: 91). Testler sonucunda zaman serisinin durağan olmadığı tespit edilirse seriyi durağanlaştırmak için fark alma işlemi yapılması gerekmektedir. Fakat fark alma işlemi uzun dönem ilişkilerin ortadan kalkmasına sebep olabilmektedir. Bundan dolayı durağanlığın fark alma işlemiyle sağlanmasından önce eşbütünleşme analizi yapılması gerekmektedir. Analiz sonucunda seriler arasında eşbütünleşme ortaya çıkıyorsa durağanlaştırmaya gerek duyulmamaktadır (Gujarati, 2010: 726).

Panel birim kök testleri, birinci nesil ve ikinci nesil birim kök testleri olarak yatay kesit bağımlılığını dikkate alıp almamasına göre ikiye ayrılmaktadırlar. Birinci nesil birim kök testleri birimler arası korelasyonu reddetmektedir. Ancak ikinci nesil birim kök testleri birimler arası korelasyonun varlığını varsaymaktadır. Birinci nesil birim kök testleri; Harris ve Tzavalis (1999), Fisher ADF (Madala ve Wu,1999), Hadri (2000), Breitung (2000), Philips ve Perron (Choi, 2001), Levin, Lin ve Chu (2002) ve Im, Pesaran ve Shin (IPS,2003) testleri olmakta iken Philips ve Sul (2003), Pesaran (2004), Bai ve Ng (2004), Moon ve Perron (2004) testleri ikinci nesil birim kök testleri olmaktadır (Tatoğlu, 2012: 199).

2.2.3.1. CADF ve CIPS Birim Kök Testleri

Panel veriyi meydana getiren her kesitin zaman etkilerinden ayrı etkilendiğini varsayan CADF testi, mekansal otokorelasyonu dikkate almaktadır. CADF testi $T > N$ olduğu durumda kullanılabilir (Pesaran, 2007: 265).

Pesaran (2006) tarafından geliştirilen CADF testi aşağıdaki şekildedir (Pesaran, 2007: 269):

$$\Delta Y_{it} = \alpha_i + \beta_i Y_{i,t-1} + \sum_{j=1}^{\rho_j} c_{ij} \Delta Y_{i,t-j} + d_i t + h_i \bar{Y} + \sum_{j=0}^{\rho_j} \eta \Delta \bar{Y}_{i,t-j} + \varepsilon_{i,t}$$

$$i = 1, 2, 3, \dots, t$$
(2.7)

α_i sabit terim, t trend, $\Delta\bar{Y}$ farkların gecikmelerini, $\bar{Y}_{t-1}$ de $\bar{Y}'$ nin bir dönem gecikmeli değerini göstermektedir. Eşitlikte $\bar{Y}_t$ modele dâhil olan N gözlemlerinin t 'ye göre ortalamasını sembolize etmektedir.

CADF testinin sıfır ve alternatif hipotezi:

$$H_0: \beta_i = 0, \quad \text{Bütün } i\text{'ler için} \quad (\text{Seriler Durağan Değil})$$

$$H_1: \beta < 0, \quad (\text{Seriler Durağan})$$

$$i = 1, 2, 3, \dots, N_1 \quad i = N_1 + 1 + N_1 + 2 \dots N$$

Yukarıdaki eşitlik sonucunda paneli oluşturan her birim için p -değeri bulunmaktadır. Bulunan istatistik değerleri Pesaran (2006) tablo kritik değerleriyle karşılaştırılmaktadır. Sonucunda CADF test istatistik değeri Pesaran'ın kritik tablo değerlerinden küçükse H_0 hipotezi reddedilemez ve serinin durağan olmayan bir süreçte olduğu sonucuna varılmaktadır.

Gecikmeli yatay kesit ortalamaları ve birinci farkların bulunması halinde, bir faktör yapısı yoluyla birimler arası kolerasyon hesaba katılmaktadır. Hata teriminde otokolerasyon olduğunda, regresyon tek değişkenli durumda Y_{it} ve Y_t nin gecikmeli birinci farklarının ilavesi yoluyla genişletilebilmektedir (Tatoğlu, 2013: 103):

$$\Delta Y_{it} = \alpha_i + \rho^* Y_{i,t-1} + d_0 \bar{Y}_{t-1} + \sum_{j=0}^{\rho} d_{j+1} \Delta \bar{Y}_{t-j} + \sum_{k=1}^p c_k \Delta_{i,t-k} + \varepsilon_{i,t} \quad (2.8)$$

Birimler arasında korelasyonu dikkate alan bir başka ikinci nesil birim kök testi ise Pesaran (2006) tarafından oluşturulan CIPS testidir. CADF testi her bir birim için ayrı ayrı durağanlık hesaplamaktayken CIPS testi panel verideki her bir birim için ayrı ayrı durağanlık hesaplamamaktadır. Tüm seriler için durağanlık hesaplamaktadır.

$$CIPS = \frac{1}{N} \sum_1^N CADF_i \quad (2.9)$$

CIPS istatistiğini için gecikmeli değişkenlerin t istatistiklerinin ortalamaları ($CADF_i$) alınır. CIPS testinde H_0 hipotezi, panel regresyonunu içeren tüm birimlerin birim köklü olduğunu yani serilerin durağan olmadığını, H_1 hipotezi ise, paneldeki tüm birimlerin durağan olduğunu ifade etmektedir.

2.2.4. Panel Eşbütünleşme Testi

Seriler arasındaki uzun dönem denge ilişkisinin varlığını tespit eden testlere eşbütünleşme testleri denmektedir. Eşbütünleşme zaman serileri açısından durağan olmayan serilerin doğrusal kombinasyonları durağan ise, söz konusu durağan olmayan seriler eşbütünleşik olmaktadır. Durağan olmayan serileri durağanlaştırmak için fark alma işlemi uygulanmaktadır. Fakat fark alma işlemi uzun dönem ilişkilerin ortadan kalkmasına sebep olabilmektedir. Bilgi kaybı yaşanacağı için serilerin düzey değeri ile eşbütünleşme sınamaları yapılmaktadır (Tarı, 2006: 405). Panel eşbütünleşme testleri ikiye ayrılmaktadır. Pedroni (1999), Kao (1999), Johansen-Fisher panel eşbütünleşme testleri yatay kesit bağımlılığını dikkate almamaktayken Westerlund Error Correction (2007) ve Westerlund (2008) testleri yatay kesit bağımlılığını dikkate alan eşbütünleşme testleri içerisinde yer almaktadır.

Westerlund (2008) yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ve açıklayıcı değişkenlerin farklı durağanlık düzeylerinde olmasına olanak sağlayan testlerden biridir. Yani bağımlı değişkenin $I(1)$ olması şartıyla, bağımsız değişkenlerin $I(0)$ ve $I(1)$ olmasına imkân vermektedir (Westerlund, 2008: 205). Westerlund (2008) çalışmasındaki temel koşullar aşağıdaki şekildedir (Westerlund, 2008: 196-199):

- i. Bağımlı değişkenin mutlaka durağan olmaması gerekmektedir.
- ii. Açıklayıcı değişkenlerden bazıları durağan olduklarında da kullanılabilir.
- iii. Panel homojenliğini ve panel heterojenliğini dikkate alan hipotezler için farklı test istatistikleri hesaplanabilmektedir.

Westerlund'un (2008) çalışmasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı iki farklı Durbin-H yöntemi ile belirlenmektedir. Bu yöntemlerden ilki Durbin-H grup testidir. Durbin-H grup testinde otoregresif parametrenin kesitler arasında farklılaşmasını mümkün kılmaktadır. Durbin-Hausman grup istatistiği, panelde heterojenlik varsayımına dayanmaktadır. Bu testte H_0 hipotezi, seriler arasında eşbütünleşme yoktur. H_1 hipotez ise en az bazı kesitler için eşbütünleşme ilişkisinin varlığını göstermektedir. İkincisi ise Durbin-H panel testidir. Bu test otoregresif parametrenin bütün kesitler için aynı olduğunu kabul etmektedir. Durbin-Hausman panel istatistiği, panelde homojenlik varsayımına dayanmaktadır (Westerlund, 2008: 196-199).

$H_0 = \psi_i = 1$ her $i = 1, \dots, n$ için (Seriler arasında eşbütünlük yoktur.)

$H_1 = \psi_i = \psi$ ve her $\psi < 1$ için (Seriler arasında eşbütünlük vardır.)

Durbin-Hausman istatistiğinin temel hipotezi seriler arasında eşbütünlüğün yokluğunu alternatif hipotez ise panelin tümünde, eşbütünlük ilişkisi olduğunu sınamaktadır.

2.2.5. Eşbütünlük Katsayılarının Homojenliğinin Test Edilmesi

Swamy (1970) çalışmasında, eşbütünlük denklemlerinde eğim katsayısının homojenliğini belirleyen bir test ortaya koymuştur. Pesaran ve Yamagata (2008) ise çalışmalarında Swamy'nin testini geliştirmişlerdir.

$$Y_{it} = \alpha + \beta_i X_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2.10)$$

Denklem 2.10'daki gibi bir eşbütünlük denkleminde, eğim katsayılarının, yatay kesitler arasında farklı olup olmadığı test edilmektedir. Testin hipotezleri:

$H_0: \beta_i = \beta$ Eğim katsayıları homojendir.

$H_1: \beta_i \neq \beta$ Eğim katsayıları homojen değildir.

İlk olarak panel En Küçük Kareler Yöntemi ile daha sonra Ağırlıklandırılmış Sabit Etkiler Modeli ile tahmin edilerek gerekli test istatistikleri hesaplanmaktadır. Pesaran ve Yamagata (2008), hipotezleri test edebilmek için iki farklı test istatistiği geliştirmişlerdir:

Büyük Örneklem için: $\hat{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\bar{s} - k}{2k} \right) \sim X_k^2$ (2.11)

Küçük Örneklem için: $\hat{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\bar{s} - k}{v(T, k)} \right) \sim N(0,1)$ (2.12)

N; yatay kesit sayısını, S; Swamy test istatistiğini, k; açıklayıcı değişken sayısını ve $Var(t, k)$ standart hatayı sembolize etmektedir. Sonuç olarak elde edilen olasılık değerleri 0.05'ten küçük olduğunda H_0 hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde

reddedilmekte, H_1 hipotezi kabul edilmektedir. Eşbütünleşme katsayılarının homojen olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır (Pesaran and Yamagata, 2008).

2.2.6. Eşbütünleşme Katsayılarının Tahmin Edilmesi

Panel veri analizinde birim kök, yatay kesit bağımlılığı ve eşbütünleşme katsayılarının homojenliği vb. testler uygulanmaktadır. Bu test sonuçlarında yatay kesit bağımlılığı, verilerde heterojenlik ve eşbütünleşik yapının varlığı ortaya çıkmış ise uzun dönem eşbütünleşme katsayıları Pesaran'ın (2006) Ortak İlişkili Etkiler (*Common Correlated Effect-CCE*) metodu ile yapılmaktadır. Ortak ilişkili etkiler yöntemi $N > T$ veya $N < T$ yani zaman boyutunun kesit boyutundan büyük ya da küçük olması halinde de tutarlı ve asimptotik normal dağılım gösteren sonuçlar ortaya koyabilen bir tahmincidir. Ayrıca bu tahminci, uzun dönem denge değerlerini her bir yatay kesit için ayrı ayrı da hesaplayabilmektedir (Pesaran, 2006: 967; Pesaran and Yamagata, 2008: 50). CCE tahmincisi otokorelasyon ve değişen varyans altında asimptotik olarak standart dağılım göstermekte ve bu şartlar altında da tutarlı olmaktadır (Pesaran, 2006: 969, 977).

Ortak İlişkili Etkiler tahmincisinin aşamaları aşağıdaki gibidir:

$$y_{it} = \alpha_i' d_t + \beta_i' x_{it} + e_{it}, \quad (2.13)$$

$$i = 1, 2, 3, \dots, N; \quad t = 1, 2, 3, \dots, T$$

Doğrusal heterojen panel veri modeline ait denklemden yola çıkarak;

$$e_{it} = \gamma_i' f_t + \varepsilon_{it} \quad (2.14)$$

Denklemdeki d_t , gözlenebilen ortak etkileri ve f_t , gözlemlenemeyen ortak etkileri ifade etmektedir. Daha sonra model $x_{it} = A_i' d_t + \Gamma_i' f_t + v_{it}$ (2.15) dönüşümüyle sürdürülmektedir (Pesaran, 2006: 971). Panel veri ekonometrisi kapsamında bu çalışmanın ampirik analizinde kullanılacak yöntemler özetlenmiş bulunmaktadır. Bir sonraki çalışmada kullanılacak model ve veri seti hakkında bilgi verilecektir.

2.3. MODEL VE VERİ SETİ

İşçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkilerini araştıran bu çalışmada veri temininde yaşanan zorluk nedeniyle analiz dönemi 1995-2017 yıllarını kapsamaktadır. Gelişmekte olan ülkeler daha çok yurtdışına göç vermesi ve göçmen işçilerin kendi ülkelerine gönderdikleri işçi dövizleri ile en çok döviz akımı gerçekleşen ülkeler olmasından dolayı tercih edilmiştir. İlgili dönem için Gupta vd. (2007)² çalışmasından hareketle işçi dövizlerinin GSYH içerisindeki payı %3'den fazla olan ülkeler seçilmiş ve bu çerçevede 29 gelişmekte olan ülke analize dâhil edilmiştir. Ülkeler; Arnavutluk, Ermenistan, Azerbaycan, Bangladeş, Belize, Bolivya, Kamboçya, Dominik Cumhuriyeti, Ekvador, Mısır, El Salvador, Guatemala, Gine-Bissau, Guyana, Jamaika, Ürdün, Mali, Moldova, Fas, Nepal, Nikaragua, Nijerya, Pakistan, Peru, Filipinler, Sri Lanka, Sudan, Togo ve Tunus'tur. Modeldeki değişkenler literatürdeki çalışmalara ve verilerin bulunabilirliğine göre belirlenmiştir.

29 ülke için 1995-2017 yılları arasında işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkileri araştırılırken büyüme üzerinde etkisi olabilecek dışa açıklık, kamu harcamaları, gayri safi sabit sermaye oluşumu ve doğrudan yabancı yatırımlar değişkenleri de kontrol değişkeni olarak modele dâhil edilmiştir. İşçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkisini ölçmek üzere panel veri yöntemi kullanılmaktadır. Analiz kapsamında ise Gauss 10.0 ve Stata 16.0 ekonometrik analiz programları kullanılmıştır.

Bu çalışmada kullanılan modelin gösterimi aşağıdaki gibidir:

$$LGSYH_t = \beta_0 + \beta_1 \dot{L}ID_t + \beta_2 LDA_t + \beta_3 LKH_t + \beta_4 LGSO_t + \beta_5 DYY_t + \varepsilon_t$$

Tablo 8'de değişkenlerin kısaltmaları, açıklamaları ve kaynakları gösterilmektedir. Ayrıca modelde GSYH, İD, KH ve GSO değişkeni verileri kişi başına değerler olarak kullanılmıştır. DYY hariç tüm değişkenlerin doğal logaritması alınarak model tahmin edilmeye çalışılmıştır.

² Gupta vd. (2007) işçi dövizlerinin ülke ekonomisi üzerinde olumlu etkide bulunabilmesi için işçi dövizlerinin ülke GSYH'nın %3'ünden fazla olması gerektiğini öne sürmektedir.

Tablo 8: Modelde Kullanılan Değişkenler ve Veri Kaynakları

Değişkenler	Kısaltma	Açıklama	Kaynak
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	GSYH	Ülke vatandaşlarının belir bir dönemde ürettikleri mal ve hizmetlerin, parasal değerinin toplamıdır. (Cari \$)	Dünya Bankası (2020)
İşçi Dövizleri	ID	Yurt dışındaki göçmen işçilerin havale yaptığı dövizlerdir. (Cari \$)	Dünya Bankası (2020)
Dışa Açıklık	DA	Mal ve hizmet ihracat ve ithalat toplamının GSYH içindeki oranıdır. (% GSYH)	Dünya Bankası (2020)
Kamu Harcamaları	KH	Devletin nihai tüketim harcamaları, ihtiyaçların doğrudan karşılanması için kullanılan mal ve hizmetlere yapılan toplam kamu harcamalarını temsil etmektedir. (Cari \$)	Dünya Bankası (2020)
Gayri Safi Sabit Sermaye Oluşumu	GSO	Ekonominin sabit varlıklarına ilaveler ile stok seviyesindeki net değişimden oluşur. (Cari \$)	Dünya Bankası (2020)
Doğrudan Yabancı Yatırımlar	DYY	Ülkeye sınırları dışındaki yatırımcılar tarafından ülkedeki üretime katkı sağlayacak yatırımlardır. (% GSYH)	Dünya Bankası (2020)

Modelde kullanılan değişkenlerin büyüme üzerindeki etkisini analiz eden literatürdeki diğer çalışmalara bakıldığında, işçi dövizlerinin büyüme üzerinde olumlu ve olumsuz etkide bulunabildiği görülmektedir. Bu nedenle bu değişkenin büyüme üzerindeki etkisi pozitif ya da negatif olabilecektir. Dışa açıklık, ülkedeki dışa açıklık arttıkça daha büyük piyasalara girilecek, girişimcilik ve rekabet artacağı için dışa açıklığın büyümeyi pozitif etkilemesi beklenmektedir. Yatırım ve beşeri sermaye üzerinde artış sağlayan kamu harcamalarının büyüme üzerinde olumlu bir etkisi beklenmekle birlikte literatürde olumsuz etki meydana getirebileceği de

görülmektedir. Gayri safi sabit sermaye oluşumu ve doğrudan yabancı yatırımların ise ülkedeki yatırımları arttırarak büyümeyi pozitif yönde etkilemesi beklenmektedir.

2.4. ANALİZ VE BULGULAR

İşçi dövizleri, dışa açıklık, kamu harcamaları, gayri safi sermaye oluşumu ve doğrudan yabancı yatırımların iktisadi büyüme üzerindeki etkisini analiz etmek için tanımlanan model, panel eşbütünleşme yöntemiyle analiz edilmiştir. Eş bütünleşme analizine geçmeden önce değişkenlere ve tahmin edilecek modele ilişkin yatay kesit bağımlılığı olup olmadığı ve değişkenlerin birim kök özellikleri test edilmiştir. Daha sonra oluşturulan model çerçevesinde değişkenlerin uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisine sahip olup olmadığı Westerlund(2008) eşbütünleşme testi ile araştırılmış ve CCE tahmincisi kullanılarak panel eşbütünleşme katsayıları tahmin edilmiştir.

2.4.1. Yatay Kesit Bağımlılığının Test Edilmesi

Birim kök testleri ve modelin tahminine geçmeden önce değişkenler arasında ve modelde yatay kesit bağımlılığı araştırılmıştır. Gerek birim kök gerekse de eşbütünleşme açısından birinci ve ikinci nesil testlerden hangilerinin kullanılmasını gerektirdiğine karar verebilmek için yatay kesit bağımlılığına bakılması gerekmektedir. Yatay kesit bağımlılığının test sonuçları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 9: Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları (Düzey)

Değişkenler	LM1	LM2	LM	LM_AD (Cd Test)
	Sabit	Sabit	Sabit	Sabit
LGSYH	1681.7444 (0.000)	44.770 (0.000)	34.906 (0.000)	178.353 (0.000)
LİD	758.454 (0.000)	13.369 (0.000)	12.229 (0.000)	134.135 (0.000)
LDA	957.733 (0.000)	19.362 (0.000)	18.727 (0.000)	181.912 (0.000)
LKH	613.433 (0.000)	7.279 (0.000)	9.678 (0.000)	126.759 (0.000)
LGSO	1044.865 (0.000)	22.420 (0.000)	23.274 (0.000)	123.823 (0.000)
DYY	474.201 (0.011)	2.393 (0.008)	3.410 (0.000)	162.437 (0.000)

Tablo 9 Devamı: Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları (Düzey)

Değişkenler	LM1	LM2	LM	LM_AD (Cd Test)
	Sabit + Trend	Sabit + Trend	Sabit + Trend	Sabit + Trend
LGSYH	1486.137 (0.000)	37.905 (0.000)	31.567 (0.000)	172.852 (0.000)
LİD	736.825 (0.000)	11.610 (0.000)	13.738 (0.000)	122.037 (0.000)
LDA	1070.515 (0.000)	23.320 (0.000)	17.334 (0.000)	133.674 (0.061)
LKH	630.143 (0.000)	7.866 (0.000)	8.707 (0.000)	140.370 (0.000)
LGSO	1120.040 (0.000)	22.058 (0.000)	25.660 (0.000)	123.327 (0.000)
DYY	553.462 (0.000)	5.175 (0.000)	4.474 (0.000)	120.477 (0.000)

Not: Tablodaki değerler test istatistiklerini, parantez içerisi olasılık değerlerini göstermektedir.

Tablo 10: Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları (Birinci Fark)

Değişkenler	LM1	LM2	LM	LM_AD (Cd Test)
	Sabit	Sabit	Sabit	Sabit
ΔLGSYH	1768.251 (0.000)	47.806 (0.000)	35.733 (0.000)	149.253 (0.000)
ΔLİD	859.858 (0.000)	15.918 (0.000)	18.019 (0.000)	118.274 (0.000)
ΔLDA	1096.770 (0.000)	24.241 (0.000)	20.505 (0.000)	168.226 (0.000)
ΔLKH	644.359 (0.000)	8.365 (0.000)	10.545 (0.000)	120.340 (0.000)
ΔLGSO	1099.719 (0.000)	24.345 (0.000)	25.112 (0.000)	113.100 (0.000)
ΔDYY	529.900 (0.000)	4.348 (0.000)	4.117 (0.000)	121.269 (0.000)
	Sabit + Trend	Sabit + Trend	Sabit + Trend	Sabit + Trend
ΔLGSYH	1874.964 (0.000)	50.463 (0.000)	36.659 (0.000)	139.024 (0.000)
ΔLİD	617.461 (0.000)	7.421 (0.000)	8.675 (0.000)	137.718 (0.000)
ΔLDA	971.626 (0.000)	19.850 (0.000)	18.373 (0.000)	154.680 (0.000)
ΔLKH	618.038 (0.000)	7.771 (0.000)	9.820 (0.000)	113.177 (0.000)
ΔLGSO	1077.790 (0.000)	23.575 (0.000)	24.852 (0.000)	106.705 (0.000)
ΔDYY	560.164 (0.000)	5.410 (0.000)	4.211 (0.000)	113.259 (0.000)

Not: Tablodaki değerler test istatistiklerini, parantez içerisi olasılık değerlerini göstermektedir.

Zaman boyutunun yatay kesitten büyük olduğu durumlarda ($T > N$), CDLM1 (Breusch ve Pagan, 1980) ve CDLM2 (Pesaran, 2004 CDLM) testlerine bakılmalıdır. Zaman boyutunun yatay kesit boyutundan küçük olduğu durumda ise ($N > T$), CDLM (Pesaran, 2004 CD) testine bakılması gerekmektedir. Test sonuçları bütün değişkenler için yatay kesit bağımlılığının olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Bias Adjusted CD test sonucunun da 5.401 (0.000) olması, eşbütünleşme modelinde yatay kesit bağımlılığının olduğuna işaret etmektedir.

Seriler arasında yatay kesit bağımlılığının bulunması nedeniyle ikinci nesil panel birim kök testlerinin kullanılması gerekmektedir. Oluşturulan eşbütünleşme modelinde de yatay kesit bağımlılığı olmasından dolayı değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkinin varlığına ilişkin yapılacak sınamalarda ikinci nesil panel eşbütünleşme testi kullanılacaktır.

2.4.2. CIPS Birim Kök Testi Sonuçları

Pesaran (2006) tarafından oluşturulan yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil birim kök testi, CIPS testidir. Bu test panel verideki her bir birim için ayrı ayrı durağanlık hesaplamamaktadır. Tüm seriler için durağanlık hesaplamaktadır. Aşağıdaki tabloda CIPS Birim Kök testi sonuçları verilmiştir.

Tablo 11: CIPS Birim Kök Testi Sonuçları (Düzey)

Değişkenler	CIPS	
	Sabit	Sabit + Trend
LGSYH	-2.2382	-2.3435
LİD	-2.5151	-2.6790
LDA	-1.7307	-1.9318
LKH	-2.3727	-2.2932
LGSO	-2.3041	-2.4696
DYY	-2.3065	-2.4259

Not: CIPS, $T=23$ $N=29$ için kritik tablo değerleri sabit %1'de -2.32, %5'te -2.15 ve %10'da -2.07'dir. Sabit + trend'te %1'de -2.83, %5'te -2.67 ve %10'da -2.58'dir. Maksimum gecikme uzunluğu 4 olarak alınmıştır.

Tablo 11'de değişkenlerin düzey değerlerine uygulanan CIPS Birim Kök Testi sonuçları yer almaktadır. Buna göre bazı serilerin düzeyde durağan olmadığı

görülmektedir. Bundan dolayı değişkenlerin birinci farkı alınarak yeniden birim kök testi uygulanmıştır. Test sonuçları Tablo 12’de gösterilmektedir.

Tablo 12: CIPS Birim Kök Testi Sonuçları (Birinci Fark)

Değişkenler	CIPS	
	Sabit	Sabit + Trend
Δ LGSYH	-2.7878	-3.4035
Δ LİD	-3.2483	-3.4485
Δ LDA	-2.4565	-2.5542
Δ LKH	-2.4199	-2.7359
Δ LGSO	-2.9694	-3.2352
Δ DYY	-3.1448	-3.1465

Not: CIPS, T=23 N=29 için kritik tablo değerleri sabit %1’de -2.32, %5’te -2.15 ve %10’da -2.07’dir. Sabit + trend’te %1’de -2.83, %5’te -2.67 ve %10’da -2.58’dir. Maksimum gecikme uzunluğu 4 olarak alınmıştır.

Tablo 12’de farkı alınan değişkenlere uygulanmış CIPS birim kök test sonuçlarına bakıldığında %1 anlamlılık düzeyinde değişkenlerin durağan hale geldiği görülmektedir. Bütünün değişkenler I(1) düzeyinde durağan olması nedeniyle ilgili değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi araştırılmıştır.

2.4.3. Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Yatay kesit bağımlılığı söz konusu olduğundan ikinci nesil eşbütünleşme testinin kullanılması gerekmektedir. Westerlund (2008) yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ve açıklayıcı değişkenlerin farklı mertebeden durağan olmalarına olanak sağlayan testlerden biridir. Yani bağımlı değişkenin I(1) olması şartıyla, bağımsız değişkenlerin I(0) ve I(1) olmasına imkân vermektedir (Westerlund, 2008: 205). Eşbütünleşme testinin sonuçları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 13: Westerlund Durbin – H Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Dh_g	Dh_p
10.444 (0.000)	1.990 (0.023)

Not: Tablo değerleri test istatistiklerini, parantez içerisi olasılık değerlerini vermektedir.

Westerlund (2008) eşbütünleşme testi tahmin sonuçları Tablo 13’te verilmiştir. İlgili teste ilişkin Durbin-H Grup İstatistiği ve Durbin-H Panel İstatistiğinde testlerin

her ikisi için de eşbütünleşme ilişkisi olmadığı yönündeki H_0 hipotezi reddedilip alternatif hipotez kabul edilmektedir. Test sonucuna göre panelin geneli ve paneli oluşturan ülkeler için değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır.

2.4.4. Eşbütünleşme Katsayılarının Homojenlik Testi Sonuçları

Uzun dönem parametrelerinin homojen olup olmadığı Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Delta Testi ile incelenmiş olup test sonucu aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 14: Eşbütünleşme Katsayılarının Homojenlik Testi Sonuçları

Test	F
SwamyShat	435.00466 (0.000)
Delta_tilde1	82.3506 (0.000)
Delta_tilde_adj1	100.8585 (0.000)

Homojenlik testi sonuçları Tablo 14’te verilmiştir. Test sonuçlarına göre “eşbütünleşme katsayılarının homojen” olduğunu gösteren H_0 hipotezi reddedilerek alternatif hipotez kabul edilmektedir. Eşbütünleşme katsayılarının heterojen olduğu sonucuna varılmaktadır. Bu sonuçlar, modelde yer alan değişkenlere ait hesaplanan regresyon katsayılarının yatay kesit birimlerine göre değişebilir olduğunu ve panelde yer alan her bir ülke için eşbütünleşme katsayılarının yorumlanabileceğini göstermektedir.

2.4.5. Eşbütünleşme Katsayılarının Tahmin Edilmesi

Durbin-H Eşbütünleşme Testi uygulandıktan sonra, bu ilişkinin nihai sapmasız katsayılarını tahmin etmek için Panel CCE tahmincisi kullanılmıştır. CCE tahmincisi ile uzun dönem eşbütünleşme katsayıları tahmin edilmiş ve elde edilen bulgular aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 15: Eşbütünlük Katsayıları Tahmin Sonuçları (Panelin Geneli)

Değişkenler	Katsayı
C	0.6067 (0.256)
LİD	0.0369 (0.058)
LDA	- 0.1974 (0.000)
LKH	0.2370 (0.000)
LGSO	0.2797 (0.000)
DYY	-0.0018 (0.360)
F (5) ist: 268.28 (0.0000) R ² : 0.0258	

Panelin geneli için eşbütünlük katsayı tahmin sonuçları Tablo 15'te görülmektedir. Panel geneli için hesaplanan CCE tahmincisi sonuçlarına göre doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) dışındaki tüm değişkenler istatistiki olarak anlamlıdır. İşçi dövizleri (LİD) değişkenine ilişkin katsayı 0.03 olarak hesaplanmış olup, istatistiki olarak anlamlıdır. Panelin geneli için işçi dövizlerindeki % 1'lik artışın iktisadi büyümeyi % 0.03 arttırdığı görülmektedir. Bu sonucu yorumladığımızda işçi dövizlerinin gelişmekte olan ülkelerde hanehalkı gelirini ve toplam harcamaları arttırdığı ve ekonomide çarpan mekanizmasının işleyişi ile toplam talebi artırarak iktisadi büyümeyi pozitif etkilediği görülmektedir. Ayrıca uzun dönem açısından elde edilen bu sonuç işçi dövizlerinin yoksulluğun ve gelir eşitsizliğinin azalması, beşeri sermayenin iyileşmesi, ekonomik krizlerin yol açtığı sermaye çıkışlarına karşı döviz desteği sağlanması, ödemeler bilançosunun iyileşmesi gibi birçok olumlu etkiler vasıtasıyla da ülkelerin iktisadi büyümesini desteklemektedir. Bu konuda literatürde yer alan diğer ampirik çalışmalarda işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisi konusunda fikir ayrılıkları olmasına rağmen birçok çalışmada iktisadi büyümeyi olumlu etkilediği görülmektedir. İşçi dövizlerine ilişkin bu çalışmada elde edilen bu sonuç, literatürde bu konuda daha önce yapılmış çalışmalardan Adam ve Page (2005), Neyaptı (2004), Faini (2002), Glytos (2005), Pradhan vd. (2008), Acosta vd. (2009), Arı ve Özcan (2001) ve Meyer (2016)'in bulgularıyla uyumludur. Panelin geneli için işçi dövizleri (LİD) iktisadi büyümeyi artırmaktadır. Bu sonucun ortaya çıkmasında elde edilen işçi dövizlerinin eğitim ve sağlık harcamalarına yönlendirilerek beşeri sermayenin gelişimi yoluyla veya tüketime yönlendirilmesi sonucunda ise çarpan

mekanizmasının işlemesi yoluyla ya da tasarruf edilerek fiziki yatırımlara dönüştürülmesi suretiyle sağlayacağı katkılar büyümeyi desteklemektedir.

Dışa açıklık (LDA) değişkenine ilişkin katsayı -0.19 olarak hesaplanmış olup, %1 düzeyinde istatistiki olarak anlamlıdır. Bu bulguya göre panelin geneli için dışa açıklıktaki %1'lik artışın iktisadi büyümeyi % 0.19 azalttığı görülmektedir. Dışa açıklığın artması, kaynakların verimli bir şekilde tahsis edilmesine, rekabetten kaynaklanan inovasyon ve girişimcilik faaliyetlerinin teşvik edilmesine yardımcı olacaktır. Dışa açıklığın iktisadi büyümeyi pozitif etkilemesi beklenmektedir. Öte yandan, ticaretin serbestleştirilmesi, özellikle artan yabancı rekabete yanıt olarak inovasyon yanlı değişikliğin benimsenmesini teşvik ederek gelir dağılımını daha da kötüleştirebilmektedir (Jongwanich, 2007: 8). Ancak az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde çok sayıda tüketim malının ithal edilmesi ve birincil malların (tarımsal ürünlerin fiyat ve gelirlerindeki istikrarsız yapıdan kaynaklı) ihraç edilmesi de dışa açıklığın etkisinin negatif olmasına neden olabilmektedir (Ramirez ve Sharma 2008: 30). Dolayısıyla, ticaretin serbestleştirilmesi gelir dağılımını kötüleştirir durumda, özellikle de fakirleri daha yoksul hale getirebilmektedir. Bu şekilde de iktisadi büyüme üzerinde olumsuz bir etkisi olabilmektedir (Jongwanich, 2007: 8). Tablo 15'teki analiz bulgularından da görüldüğü gibi çalışmada panelin geneli için dışa açıklık (LDA) iktisadi büyüme üzerine negatif bir etkide bulunmaktadır.

Tablo 15'teki analiz sonuçlarında, kamu harcamaları (LKH) değişkenine ilişkin katsayı 0.23 olarak hesaplanmıştır ve istatistiki olarak anlamlıdır. Bu sonuca göre panelin geneli için kamu harcamalarındaki %1'lik artışın iktisadi büyümeyi % 0.23 arttırdığı görülmektedir. Beklentiye uygun olarak elde edilen bu bulgu, yatırım harcamalarını ve beşeri sermayeyi arttıran kamu harcamalarının çarpan etkisi yaratarak iktisadi büyüme üzerinde oluşturması beklenen pozitif etkiyi yansıtmaktadır. (Jongwanich, 2007: 8).

Tablo 15'teki analiz sonuçlarında, gayri safi sabit sermaye oluşumu (LGSO) değişkenine ilişkin katsayı 0.27 olarak hesaplanmıştır ve istatistiki olarak anlamlıdır. Panelin geneli için gayri safi sabit sermaye oluşumundaki % 1'lik artışın iktisadi büyümeyi % 0.27 arttırdığı görülmektedir. Literatürdeki diğer çalışmalardan hareketle gayri safi sabit sermaye oluşumunun iktisadi büyüme üzerindeki etkisinin pozitif

olması beklenmektedir. Karagöz'ün (2009) de yaptığı çalışmada gayri safi sabit sermaye oluşumunun etkisi anlamlı ve pozitif bulunmuştur.

Doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) değişkenine ilişkin katsayı -0.0018 olarak hesaplanmıştır. Ancak ilgili katsayı istatistiki olarak anlamlı değildir. Panelin geneli için doğrudan yabancı yatırımlardaki 1 birimlik artışın iktisadi büyümeyi % 0.0018 azalttığı görülmektedir. Literatürde buradaki gibi negatif bulguya ulaşan başka çalışmalar da bulunmaktadır. Iqhal ve Settar (2005) Pakistan'da işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkilerini pozitif bulmakla birlikte, doğrudan yabancı yatırımların iktisadi büyümeyi negatif etkilediği bulgusuna ulaşmıştır. Çok uluslu şirketlerin sağladığı kazançların çoğunu kaynak ülkeye geri göndermelerinden dolayı doğrudan yabancı yatırımların ev sahibi ülkenin büyümesi üzerinde etkili olmadığı veya negatif bir sonuç doğurabileceği düşünülmektedir.

Panelin geneli için elde edilen eşbütünleşme katsayıları yukarıda yorumlanmıştır. CCE tahmincisi ile sadece panelin geneli için değil ülkelere göre de sonuçlar elde edilebilmektedir. Paneli oluşturan her bir ülke için CCE tahmin sonuçları Tablo 16'da gösterilmiştir. İşçi dövizleri (LİD) değişkeni, Dominik Cumhuriyeti, El Salvador, Mali, Nikaragua ve Tunus için pozitif ve anlamlı bulunmuştur. Bu bulgu işçi dövizlerine ilişkin ülke bazında yapılan çalışmalardan Tunus için Kouni (2016)'nin tahmin sonucuyla benzerlik arz etmektedir. Ayrıca örneklemdaki ülkelerden Ekvador, Nijerya ve Sudan için ise işçi dövizleri (LİD) değişkeninin iktisadi büyüme üzerindeki etkisi negatif ve anlamlı bulunmuştur. Bu sonuç literatürde işçi dövizlerine ilişkin ülke bazında yapılan çalışmalardan Nijerya için Anetor (2019), Sudan için de Awad ve Sirag (2017) bulgularıyla da uyumludur. Paneldeki diğer ülkeler için ise işçi dövizlerine ilişkin katsayının anlamlı olmadığı görülmüştür.

Ülke bazlı sonuçlarda dışa açıklık (LDA) değişkenine ilişkin katsayı ise El Salvador için 0.21 olarak hesaplanmış ve dışa açıklıktaki %1 lik artışın iktisadi büyümeyi %0.21 arttırdığı söylenebilmektedir. Değişkene ilişkin katsayısı %1 düzeyinde anlamlıdır. Dışa açıklık değişkenin pozitif ve anlamlı olduğu tek ülke El Salvador'dur. Anlamlı olduğu diğer tüm ülkelerde değişkene ilişkin katsayı negatif çıkmıştır. Dolayısıyla paneli oluşturan bu ülkelerde dışa açıklıktaki artışın iktisadi büyüme üzerinde azaltıcı etkide bulunduğu sonucuna varılmaktadır.

Tablo 16: Eşbütünleşme Katsayıları Tahmin Sonuçları (Ülkelere Göre)

Sıra	Ülkeler	Değişkenler				
		LİD	LDA	LKH	LGSO	DYY
1	Arnavutluk	0.1624317 (0.356)	-0.3354744 (0.431)	0.3073814 (0.075)	0.2426705 (0.380)	0.0086965 (0.509)
2	Ermenistan	-0.0680178 (0.299)	-0.086448 (0.644)	0.1596695 (0.485)	0.2238395 (0.006)	-0.0049923 (0.435)
3	Azerbaycan	0.0279712 (0.717)	-0.4014511 (0.372)	0.5364616 (0.088)	0.181002 (0.311)	-0.0013156 (0.796)
4	Bangladeş	-0.027138 (0.540)	-0.1292771 (0.000)	-0.0521264 (0.668)	0.7544848 (0.000)	0.0027425 (0.713)
5	Belize	-0.585405 (0.350)	-0.1651273 (0.310)	0.2294001 (0.339)	0.1571045 (0.002)	-0.006168 (0.796)
6	Bolivya	0.0233057 (0.309)	0.1100177 (0.234)	0.4226115 (0.000)	0.1266841 (0.067)	0.0060843 (0.094)
7	Kamboçya	-0.0126789 (0.685)	0.3162105 (0.172)	0.1413696 (0.179)	0.214979 (0.062)	0.0021957 (0.770)
8	Dominik Cumhuriyeti	0.3265702 (0.000)	-0.506506 (0.000)	0.0424173 0.537	0.308479 (0.000)	-0.008962 (0.085)
9	Ekvador	-0.179367 (0.046)	-0.414517 (0.000)	0.330193 (0.000)	0.3532169 (0.000)	-0.0192551 (0.002)
10	Mısır	0.0114263 (0.877)	-0.08639 (0.392)	0.5593839 (0.000)	0.3078599 (0.000)	0.0025044 (0.598)
11	El Salvador	0.1261911 (0.003)	0.2158604 (0.013)	0.4409914 (0.000)	0.0283477 (0.467)	0.0006258 (0.649)
12	Guatemala	0.005974 (0.726)	-0.6088216 (0.000)	0.3856235 (0.000)	0.1901662 (0.000)	-0.0025448 (0.350)
13	Gine-Bissau	-0.0032071 (0.973)	-0.2657277 (0.070)	0.1877334 (0.059)	0.3416752 (0.001)	-0.0200775 (0.314)
14	Guyana	0.0348498 (0.673)	-0.7012023 (0.014)	0.0390129 (0.852)	0.0825385 (0.505)	0.0067107 (0.661)
15	Jamaika	-0.0963465 (0.494)	-0.3225247 (0.032)	0.2148607 (0.021)	0.1541965 (0.137)	0.006168 (0.073)
16	Ürdün	0.0516375 (0.336)	-0.3133744 (0.045)	0.2546745 (0.002)	0.1880328 (0.004)	-0.0001217 (0.932)
17	Mali	0.1881746 (0.010)	-2.2645841 (0.051)	0.1138057 (0.189)	0.2754262 (0.002)	0.0050485 (0.562)
18	Moldova	0.0093432 (0.473)	-0.3004097 (0.014)	0.1392195 (0.002)	0.6121843 (0.000)	-0.0220502 (0.002)
19	Fas	0.0416889 (0.258)	-0.3082358 (0.000)	0.282627 (0.000)	0.4195591 (0.000)	-0.0032323 (0.206)
20	Nepal	0.0149479 (0.613)	0.0823955 (0.607)	0.5492429 (0.003)	0.2016517 (0.038)	-0.0129687 (0.809)
21	Nikaragua	0.1514414 (0.000)	-0.2899437 (0.000)	-0.0074699 (0.849)	0.2310421 (0.000)	-0.0097392 (0.020)
22	Nijerya	-0.0758124 (0.048)	-0.0612042 (0.359)	0.0867396 (0.058)	0.6686133 (0.000)	0.009975 (0.725)
23	Pakistan	0.0042809 (0.816)	-0.314231 (0.000)	0.1807909 (0.032)	0.3839345 (0.000)	-0.0236685 (0.100)
24	Peru	0.0433542 (0.774)	0.3235351 (0.379)	0.3968254 (0.094)	0.2412749 (0.003)	0.0010394 (0.896)
25	Filipinler	0.0626587 (0.395)	-0.0615608 (0.664)	0.4310124 (0.000)	-0.0478785 (0.599)	-0.0040304 (0.683)
26	Sri Lanka	0.2157872 (0.220)	-0.0779097 (0.564)	-0.161242 (0.054)	0.1803746 (0.040)	0.0227862 (0.141)

Tablo 16 Devamı: Eşbütünleşme Katsayıları Tahmin Sonuçları (Ülkelere Göre)

Sıra	Ülkeler	Değişkenler				
		LİD	LDA	LKH	LGSO	DYY
27	Sudan	-0.0596057 (0.011)	-0.3669091 (0.000)	0.1830466 (0.068)	0.4008365 (0.000)	0.0137947 (0.269)
28	Togo	0.007893 (0.917)	-0.2238821 (0.562)	-0.0476086 (0.819)	0.3473802 (0.175)	-0.0037469 (0.559)
29	Tunus	0.1444212 (0.025)	-0.1665135 (0.203)	0.5263237 (0.002)	0.3424577 (0.000)	-0.003752 (0.161)

Not: Tablodaki değerler ilgili değişkene ait eşbütünleşme katsayısını, parantez içindeki değerler ise olasılık değerlerini göstermektedir.

Kamu harcamaları (LKH) değişkeni ülke bazında Bolivya, Ekvador, Mısır, El Salvador, Guatemala, Jamaika, Ürdün, Moldova, Fas, Nepal, Pakistan, Filipinler ve Tunus ülkeleri için pozitif ve anlamlı sonuçlar vermektedir. Analiz sonucuna göre kamu harcamalarındaki artışlar bu 13 ülkenin iktisadi büyümesi üzerinde olumlu bir etkide bulunmaktadır.

Ülke bazındaki sonuçlara gayri safi sabit sermaye oluşumu (LGSO) değişkeni için baktığımızda; Ermenistan, Bangladeş, Belize, Dominik Cumhuriyeti, Ekvador, Mısır, Guatemala, Gine-Bissau, Ürdün, Mali, Moldova, Fas, Nepal, Nikaragua, Nijerya, Pakistan, Peru, Sri Lanka, Sudan ve Tunus ülkeleri için pozitif ve anlamlı sonuçlar vermektedir. Analiz sonucuna göre işçi dövizlerindeki artışlar bu 20 ülkenin iktisadi büyümesi üzerinde olumlu bir etkide bulunmaktadır.

Doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) değişkeni için de sadece Ekvador, Moldova ve Nikaragua ülkeleri için anlamlı ve negatif bulgular elde edilmiştir. Diğer tüm ülkelerde bu değişken anlamlı görülmemektedir.

SONUÇ

Ülkeler arasında doğal, sosyal, siyasi ve çoğu zaman da ekonomik nedenlerden dolayı meydana gelen göç hareketleri, zaman içerisinde giderek artış göstermiştir. Bireyler genellikle iş imkânı veya daha yüksek yaşam standartları elde etmek amacıyla gelişmiş ülkelere göç etmektedir. Göç eden bireylerin ev sahibi ülkede elde ettiği kazancın bir kısmını kendi ülkelerindeki aileleri ve yakınlarına göndermesi ile işçi dövizleri ortaya çıkmaktadır. Göçmen işçilerin ev sahibi ülkeye döviz transferi yapmasının en temel nedenleri arasında özgecilik, değişim motifi, yatırım ve kredi ödemeleri yer almaktadır. Ülkeler büyüme hedeflerini gerçekleştirmek için iç kaynakların yanında dış kaynaklara da ihtiyaç duymaktalar ve işçi dövizleri özellikle gelişmekte olan ülkelere yönelik sermaye akımları içerisinde doğrudan yabancı yatırımlardan sonra en büyük ikinci döviz kaynağını oluşturmaktadır.

İşçi dövizlerinin ülke ekonomileri üzerinde çeşitli etkileri bulunmaktadır. Bu etkiler tüketim, tasarruf, yatırım, döviz kuru, büyüme ve kalkınma gibi büyüklükler üzerinde olabilmektedir. İşçi dövizlerinin ülkelerin iktisadi büyümesi üzerindeki etkileri literatürde mikro ve makro düzeyde ele alınmaktadır. Mikro açıdan hanehalkı gelir seviyesini yükselterek tüketim, tasarruf ve yatırımları arttırmakta ve iktisadi büyümeye katkı sağlamaktadır. Makro açıdan ise cari işlemler açığının finansmanı ile ödemeler dengesinin sağlanmasına yardımcı olmaktadır. Özellikle yatırım malı ithalatı için gerekli olan döviz desteğini sağlayarak üretim faaliyetlerini ve iktisadi büyümeyi olumlu etkilemektedir. Ayrıca döviz rezervlerini artırmak suretiyle de döviz kurlarına istikrar kazandırılmasına katkı sağlayacaktır.

İşçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisi çeşitli kanallar üzerinden gerçekleşmektedir. Bunlardan ilki hanehalkına ilave gelir oluşturarak toplam harcamaların artmasını sağladığı katkı ve ekonomide oluşturduğu çarpan etkisidir. Bir diğeri de beşeri sermaye kanalının işleyişi vasıtasıyla ortaya çıkmaktadır. Bireylerin elde ettikleri işçi dövizlerini eğitim ve sağlık harcamalarına yönlendirmeleri durumunda işgücünün niteliği ve sağlık durumu iyileşmekte, böylece ülkede işgücü verimliliği artarak iktisadi büyüme meydana gelmektedir.

Bu çalışmada işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkileri 29 gelişmekte olan ülke için 1995-2017 dönemine ilişkin veriler kullanılarak panel veri yöntemi ile araştırılmıştır. Oluşturulan modelde iktisadi büyümeyi açıklamak üzere işçi dövizlerinin yanında dışa açıklık, kamu harcamaları, gayri safi sermaye oluşumu ve doğrudan yabancı yatırımlardan da yararlanılmıştır. Analizde değişkenlerin durağanlık özellikleri panel birim kök testleri ile araştırılmış ve panel eş bütünleşme testleri kullanılarak değişkenler arasında uzun dönemli ilişkiler sınanmıştır.

Panel eş bütünleşme testi sonuçları, modelde yer alan değişkenler arasında uzun dönemde denge ilişkisinin varlığını gösterdiği için CCE tahmincisi kullanılarak eş bütünleşme katsayıları araştırılmıştır. Bu tahminci panelin geneli için ve her bir ülke için ayrı ayrı katsayı tahminine imkân vermektedir. Panelin geneli için CCE tahmin sonuçları, gelişmekte olan ülkelerde işçi dövizlerinin iktisadi büyümenin belirleyicilerinden biri olduğunu göstermiştir. İşçi dövizlerindeki %1'lik artış iktisadi büyümeyi %0.03 arttırmaktadır. Bu bulgu, göçmen işçilerin ülkelere gönderdikleri dövizlerin, üretken yatırımlara dönüştürülmesi suretiyle ya da tüketim harcamaları artışıyla işleyen çarpan mekanizması yoluyla iktisadi büyüme sürecine olumlu katkılarda bulunduğu şeklinde yorumlanabilir.

İşçi dövizleri yanında modele kontrol değişkeni olarak eklenen dışa açıklık, kamu harcamaları, gayri safi sermaye oluşumu ve doğrudan yabancı yatırımlara ilişkin tahmin sonuçları şu şekilde bulunmuştur. Dışa açıklıktaki %1'lik artışın iktisadi büyümeyi %0.19 azalttığı sonucuna varılmıştır. Gelişmekte olan ülkelerde ağırlıklı olarak, tüketim malları ithal edilirken birincil malların ihraç ediliyor (tarımsal ürünlerin fiyat ve gelirlerindeki istikrarsız yapıdan dolayı) olmasının dışa açıklığın iktisadi büyüme üzerinde olumsuz etkisine işaret eden bu sonucun ortaya çıkmasının gerekçelerinden biri olduğu düşünülmektedir. Gayri safi sabit sermaye yatırımları ve kamu harcamalarındaki %1'lik artışın büyümeyi sırasıyla %0.27 ve %0.23 oranında arttırdığı sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla kamu harcamaları ve sabit sermaye yatırımlarında meydana gelen artışların iktisadi büyümeyi olumlu etkilediği görülmektedir. Doğrudan yabancı yatırımlara ilişkin katsayı tahmin sonucu negatif olmakla birlikte istatistikî olarak anlamlı bulunmamıştır.

Ülke düzeyinde tahmin sonuçlarına göre işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkileri farklılık göstermektedir. Dominik Cumhuriyeti, El Salvador, Mali, Nikaragua ve Tunus için işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisi pozitif iken Ekvador, Nijerya ve Sudan için negatif olduğu tespit edilmiştir. Bu ülkelerde işçi dövizlerinin iktisadi büyümeyi negatif etkileme sebepleri arasında dövizlerin kısa vadeli tüketim harcamalarında kullanılarak tasarruflara ve üretken yatırımlara yönlendirilmemesi sayılabilir.

Sonuç olarak gerek bu çalışmanın ampirik analiz bulguları gerekse ülkelerin GSYİH'si içindeki büyüklüğü dikkate alındığında işçi dövizlerinin gelişmekte olan ülkelerin iktisadi büyümeleri için belirleyici bir faktör olduğu görülmektedir. Bu bağlamda hükümetler yurtdışındaki göçmenlerin döviz transferi yapması için teşvik edici politikalar uygulamalı, transfer işlemleri üzerindeki kısıtlama veya prosedürleri azaltmalı ve vergi muafiyeti gibi politikalar izlemelidir.

İşçi dövizleri sadece iktisadi büyüme üzerinde değil, ülkedeki yoksulluğun azaltılması, istihdam artışı, gelir dağılımında adaletin sağlanması ve iktisadi kalkınma ve refah artışı şeklinde olumlu sonuçlar da meydana getirebilmektedir. Bu tür katkıları düşünüldüğünde, işçi dövizlerinin üretken yatırımlara yönlendirilmesini ve miktar olarak artırılarak, yasal yollardan transfer edilmesini sağlayacak politika ve önlemlerin uygulanması önem arz etmektedir.

İşçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkilerinin araştırıldığı bu çalışma, kullanılan yöntem itibariyle paneli oluşturan ülkeler bazında da elde edilen sonuç ve değerlendirmelere olanak vermesi bakımından avantaj sağlamakla birlikte bazı sınırlılıklar içermektedir ve bu kısıtlar ileride yapılacak çalışmalar için motivasyon teşkil edebilecektir. İleride yapılacak çalışmalarda veri kısıtı aşılabılırsa daha geniş bir ülke grubu ve daha geniş bir zaman sürecini kapsayacak şekilde işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkileri araştırılmaya değer görülmektedir.

KAYNAKÇA

1. Kitaplar

- Acar, Yalçın (2008). İktisadi Büyüme ve Büyüme Modelleri. Bursa: Dora Basım Yayın Dağıtım.
- Arslan, Cemal (2017). Katalaksi. İstanbul: 4T Yayınevi.
- Baltagi, Badi H. (2001). Econometric Analysis of Panel Data. New York: John Wiley and Sons LTD.
- Baltagi, Badi H. (2005). Econometric Analysis of Panel Data, England: John Wiley and Sons LTD.
- Barro, Robert J., and Xavier Sala-i Martin (2004). Economic Growth. New York: McGraw-Hill.
- Berber, Metin (2006). İktisadi Büyüme ve Kalkınma. Trabzon: Derya Kitabevi.
- Bozkurt, Hilal Y. (2007). Zaman Serileri Analizi. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Ersoy, Arif (2015). İktisadi Teoriler ve Düşünceler Tarihi. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Foley, Duncan K., and Thomas R. Michl (1999). Growth and Distribution. (Çev. B. Eres). Büyüme ve Bölüşüm. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Gençler, Ayhan (2018). Emek Göçü ve Ekonomisi. İstanbul: Der Kitabevi Yayınevi ve Dağıtım Paz. Ltd. Şti.
- Gordon, Robert J. (2000). Macroeconomics. United States: Addison Wesley Longman.
- Greene, William H. (2003). Econometric Analysis. New Jersey: Pearson Education Inc.
- Gujarati, Damodar N. (2010). Temel Ekonometri (Çev. Ü. Şenesen ve G.G. Şenesen). İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Gürak, Hasan (2016). Ekonomik Büyüme ve Kalkınma – Kuramlar, Eleştiriler ve “Alternatif” Bir Büyüme Modeli. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.
- Güriş, Selahattin, ve Ebru Çağlayan (2005). Ekonometri Temel Kavramlar. İstanbul: Der Yayınları.
- Gürlesel, Can Fuat, ve Kerem Alkin (2010). Türkiye İçin Yeni Bir Büyüme Modeli. İstanbul: Nesil Matbaacılık.

- İşyar, Yüksel (1997). Model Kurma Teknikleri. Bursa: Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.
- Jones, Charles I. (2001). İktisadi Büyüme Giriş (Çev. S. Ateş ve İ. Tuncer). İstanbul: Literatür Yayıncılık Dağıtım.
- Karluk, Rıdvan (2003). Uluslararası Ekonomi. İstanbul: Beta Yayım.
- Kaynak, Muhteşem (2014). Kalkınma İktisadı. Ankara: Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti.
- Kazgan, Gülten (1993). İktisadî Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi: İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kök, Recep (1999). İktisadi Düşünce Kavramların Analitik Evrimi. İzmir: Anadolu Matbaacılık.
- Krugman, Paul, and Robin Wells, (2011). Makro İktisat (Çev. F. Oğuz vd.). Ankara: Palma Yayıncılık.
- Lipseý, Richard G., Peter O. Steiner, and Douglas D. Purvis (1990). İktisat. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.
- Marx, Karl (1883). Capital: A Critique of Political Economy. New York: Penguin Books.
- Mert, Merter (2017). Kalkınma ve Büyüme İktisadı. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim ve Danışmanlık.
- Muratoğlu, Gönül (2017). “İşçi Dövizlerinin Ekonomik Etkileri: Latin Amerika Örneği”. Şu kitapta: İsmail Şiriner, Şevket Alper Koç ve Hilal Yıldız. Current Debates in Economics & Econometrics. London: IJOPEC Publication, 457-480.
- O'Connor, David E. (2004). The Basics of Economics. ABD: Library of Congress Cataloging-in- Publication Data. London: Greenwood Press.
- Özgüven, Ali (1988). İktisadi Büyüme İktisadi Kalkınma Sosyal Kalkınma Planlama ve Japon Kalkınması. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Parasız, İlker (2005). Kalkınma Ekonomisi. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Püsküllüoğlu, Ali (1995). Türkçe Sözlük. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Savaş, Vural Fuat (1997). İktisadın Tarihi, Liberal Düşünce Topluluğu. İstanbul: Avcıol Matbaacılık.
- Smith, Adam (1985). Ulusların Zenginliği. (Çev. A. Yunus ve M. Bakırçı). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Taban, Sami (2018). İktisadi Büyüme Kavram ve Modeller. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Tarı, Recep (2006). Ekonometri. İstanbul: Avcı Ofset.

- Tatoğlu, Ferda Yerdelen (2012). İleri Panel Veri Analizi, Stata Uygulamalı. İstanbul: Beta Basım A.Ş.
- Tatoğlu, Ferda Yerdelen (2013). İleri Panel Veri Analizi, Stata Uygulamalı. İstanbul: Beta Basım A.Ş.
- Todaro, Micheal P. (1989). Economic Development In The Third World. London: Fourth Edition.
- Turan, Türkan (2008). İktisadi Büyüme Teorisine Giriş. İstanbul: Yalın Yayıncılık.
- Tüylüoğlu, Şevket (2007) “Ekonomik Büyüme ve Uluslararası Refah Düzeyi”. Şu kitapta: Ed. Ömer Faruk Çolak. İktisada Giriş. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Ünsal, Erdal M. (2007). İktisadi Büyüme. Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Verbeek, Marno (2004). A Guide to Modern Econometrics. England, Chichester: John Wiley Sons LTD.

2. Makaleler, Bildiriler, Diğer Basılı Yayınlar

- Acosta, Pablo A., Emmanuel K.K. Lartey, and Federico S. Mandelman (2009). “Remittances and the Dutch Disease”. *Journal of International Economics*, 79: 102–116.
- Adams, Jr. Richard H. (1991). “The Economic Uses and Impact of International Remittances in Rural Egypt”. *Economic Development and Cultural Change*. 39(4): 695-722.
- Adams, Richard H., and John Page (2005). “Do international migration and Remittances Reduce Poverty in Developing Countries?”. *World Development*, 33(10): 1645-1669.
- Adelman, Irma, and Edward Taylor (1990). “Is Structural Adjustment with a Human Face Possible? The Case of Mexico”. *Journal of Development Studies*, 26: 387-407.
- Ahmed, Junaid, Khalid Zaman, and İqtidar Ali Shah (2011). “An Empirical Analysis of Remittances-Growth Nexus İn Pakistan Using Bounds Testing Approach”. *Journal of Economics and International Finance*, 3(3): 176-186.
- Ahmed, Muhammad Shoaib (2010). “Migrant Workers Remittance and Economic Growth: Evidence From Bangladesh”. *ASA University Review*, 4(1): 1-13.
- Akbaş, Yusuf Ekrem (2012). Ekonomik Büyüme, Akımları Arasındaki Karşılıklı İlişkinin İncelenmesi: OECD Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma. Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Malatya.
- Amuedo-Dorantes, Catalina, Susan Pozo, and Carlos Vargas-Silva (2007). Remittances and the Macroeconomy: The Case of Small Island Developing States, UNU-WIDER Research Paper, 22.

- Anetor, Friday (2019). "Remittance and Economic Growth Nexus in Nigeria: Does Financial Sector Development Play a Critical Role?". *International Journal of Management, Economics and Social Sciences*, 8(2): 116 – 135.
- Ang, Alvin P. (2007), "Workers' Remittances and Economic Growth in The Philippines". In DEGIT (Dynamics, Economic Growth, and International Trade) Conference Papers (No. c012_029).
- Arı, Ayşe, ve Burcu Özcan (2011). "İşçi Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* (38): 101-117.
- Awad, Atif, and Abdalla Sirag (2017). "The Impact of Remittances on Sudan's Economic Growth: Does The Exchange Rate Matter?". *International Journal of Social Economics*, 45(6): 925-939.
- Azam, Muhammad, and Asmatullah Khan (2011). "Workers' Remittances and Economic Growth: Evidence from Azerbaijan and Armenia". *Global Journal of Human-Social Science Research*, 11(7): 40-46.
- Barro, Robert J. (1990). "Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth". *The Journal of Political Economy*, 98 (5): 103-125.
- Barro, Robert J. (1992). *Human Capital and Economic Growth. Proceedings. Economic Policy Symposium - Jackson Hole, 199-216.*
- Batu, Michael (2017). "International Worker Remittances and Economic Growth in A Real Business Cycle Framework". *Structural Change and Economic Dynamics*, 40: 81-91.
- Bayraktutan, Yusuf ve Hanife Bıdırdı (2016). "Teknoloji ve Rekabetçilik: Temel Kavramlar ve Endeksler Bağlamında Bir Değerlendirme". *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 8 (14): 1-24.
- Bıçen, Ömer Faruk (2017). "İşçi Dövizleri, Kurumsal Yapı ve Büyüme". *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(4): 240-264.
- Breusch, T. S., and Adrian Rodney Pagan (1980) "The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification Tests in Econometrics". *Review of Economic Studies* 47(1): 239-253.
- Bugamelli, Matteo, and Francesco Paterno (2006). "Workers' Remittances and Current Account Reversals". *Bank of Italy Economics Research*, 573, Rome: Bank of Italy.
- Catrinescu, Natalia, Miquel Leon-Ledesma, Matloob Piracha, and Bryce Quillin (2009). "Remittances, Institutions, and Economic Growth". *World Development*, 37(1): 81-92.
- Chami, Ralph, Connel Fullenkamp, and Samir Jahjah (2003). *Are Immigrant Remittance Flows a Source of Capital for Development?. IMF Working Paper. 01/189.*

- Chimhowu, Admos, Jenifer Piesse, and Caroline Pinder (24-25 Kasım 2003). *Assessing the Impact of Migrant Workers' Remittances on Poverty*. EDIAS Conference on New Directions in Impact Assessment for Development: Methods and Practice, Manchester: University of Manchester.
- Chowdhury, Murshed, and Anupam Das (2011). "Remittances and GDP Dynamics in 11 Developing Countries: Evidence from Panel Cointegration and PMG Techniques". *The Romanian Economic Journal Department of International Business and Economics from the Academy of Economic Studies Bucharest*, 14(42): 3-23.
- Çelik, Birten (1999). *Türkiye’de İşçi Hareketlerinin Tarihsel Gelişimi (1800-1870)*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- De Haas, Hein (2007). *Remittances, Migration and Social Development A Conceptual Review of the Literature*. United Nations Research Institute for Social Development, Social Policy and Development Programme. 34.
- Domar, Evsey David, (1947). "Expansion and Employment". *The American Economic Review*, 37 (1): 34-35.
- Fayad, Ghada (2010). "Remittances and Dutch Disease: A Dynamic Heterogeneous Panel Analysis on the Middle East and North Africa Region". In Centre for the Study of African Economies, Department of Economics University of Oxford, UK Working Paper.
- Fayissa, Bichaka, and Christian Nsiah (2010). "The Impact of Remittances on Economic Growth and Development in Africa". *The American Economist*, 55(2): 92-103.
- Funkhouser, Edward (1995). "Remittances from International Migration: A Comparison of El Salvador and Nicaragua". *The Review of Economics and Statistics*, 77(1): 137-146.
- Glytsos, Nicholas P. (1993). "Measuring the Income Effects of Migrant Remittances: A Methodological Approach Applied to Greece". *Economic Development and Cultural Change*, 42(1): 131- 168.
- Glytsos, Nicholas P. (2005). "The Contribution of Remittances to Growth: A Dynamic Approach and Empirical Analysis". *Journal of Economic Studies*, 32(6): 468-496.
- Glytsos, Nicolas P. (1988). "Remittances in Temporary Migration: A Theoretical Model and Its Testing with the Greek-German Experience". *Weltwirtschaftliches Archiv*, 124: 524-549.
- Gonzalez, Roberto Leon and Chakra Pani Acharya (2018). "Remittances, Human Capital, and Economic Growth: Panel Data Evidence from Asia and Sub-Saharan Africa". National Graduate Institute for Policy Studies, GRIPS Discussion Paper, 18-01.

- Gupta, Sanjeev, Catherine Pattillo, and Smita Wagh (2007). "Impact of Remittances on Poverty and Financial Development in Sub-Saharan Africa". UNESCAP Working Paper, 07/38.
- Imai, Katsushi, Raghav Gaiha, Abdilahi Ali, and Nidhi Kaicker (2014). "Remittances, Growth and Poverty: New evidence from Asian Countries". *Journal of Policy Modeling*, 36(3): 524-538.
- Iqbal Zafar, and Abdus Sattar (2005). "The Contribution of Workers' Remittances to Economic Growth in Pakistan" *Journal of Finance and Economics*, 5(4): 156-163.
- Jongwanich, Juthathip (2007). *Worker's Remittances, Economic Growth and Poverty in Developing Asia and Pacific Countries*. UNESCAP Working Paper. 07/01.
- Kang, Sung Jin (2004). "Are Private Transfers Crowded Out by Public Transfers? The Case of Nepal". *The Developing Economies*, 42(4): 510-528.
- Karagöz, Kadir (2009). "Workers' Remittances and Economic Growth: Evidence from Turkey". *Journal of Yaşar University*, 4(13): 1891-1908.
- Karagül, Mehmet (2003). "Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeyle İlişkisi ve Etkin Kullanımı". *Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(1): 79-90.
- Karamelikli, Hüseyin, ve Yılmaz Bayar (2015). "Remittances and Economic Growth in Turkey". *Ecoforum Journal*, 4(2): 33-40.
- Koç, İsmet, ve Işıl Onan (2004). "International Migrants' Remittances and Welfare Status of the Left-Behind Families in Turkey". *International Migration Review*, 38(1): 78 – 112.
- Kouni, Mohammed (2016). "Remittances and Growth in Tunisia: A Dynamic Panel Analysis from a Sectoral Database". *Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences*, 7(5): 342-351.
- Lartey, Emmanuel K.K. (2017). "Exchange Rate Flexibility and the Effect of Remittances on Economic Growth". *Review of Development Economics*, 21(1): 103-125.
- Leiknes, Thorbjorn (2009). "Explaining Economic Growth: The Role of Cultural Variables". (Unpublished Master Thesis, Norges Handelshøyskole, The Norwegian School of Economics and Business Administration, Bergen).
- Leon-Ledesma, Miguel, and Matloob Piracha (2001). "International Migration and The Role of Remittances in Eastern Europe". Department of Economics, University of Kent at Canterbury Discussion Paper, 1/ 13.
- Lucas Robert E. (1988). "On The Mechanics of Economic Development". *Journal of Monetary Economics*, 22.
- Lumambu, Karine Manyonga K. (2014). *The Impact of Remittances On Developing Countries*. European Parliament Directorate General For External Policies, Brussels.

- Marwan, Nur Fakhzan (2011). *Macroeconomic Impacts of Immigration in Malaysia: Trade, Remittances and Unemployment*. Durham E-Theses, Durham University, United Kingdom.
- Mızrak, Nihal Yıldırım (1997). “Yeni Büyüme Teorileri Çerçevesinde “İyi” Bir İktisadi Büyüme Tanımı Nasıl Yapılabilir? Niçin ve Kimin İçin Büyüme? Türkiye Açısından Teorik ve Uygulamalı Bir Çalışma”. *İktisat İşletme ve Finans*, 12(141): 22-33.
- Mouhoud, El Mouhoud, Joel Oudinet and Elif Unan (2008). *Macroeconomic Determinants of Migrants’ Remittances in the Southern and Eastern Mediterranean Countries*, MSH Paris Nordt.
- Mundaca, Gabriela (2009). “Remittances, Financial Market Development and Economic Growth: The Case of Latin America and The Caribbean”. *Review of Development Economics*, 13(2): 288- 303.
- Murinde, Victor, and Andrew Mullineux (2014). “Financial Sector Policies for Enterprise Development in Africa”. *Review of Development Finance*, 4(2): 66–72.
- Neyaptı, Bilin (2004). “Trends in Worker’s Remittances A Worldwide Overview”. *Emerging Markets Finance and Trade*, 40(2): 83-90.
- Ofeh, Moses A., and Ali T. Muandzevara (2017). “Investigating the Effects of Migrant Remittances on the Economic Growth of Cameroon”. *International Journal of Economics and Finance*, 9(2): 58-69.
- Özel, Hasan Alp (2012). “Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1): 63-72.
- Özsağır, Arif (2008). “Dünden Bugüne Büyümenin Dinamiği”. *KMU İİBF Dergisi*, 10(14).
- Pesaran, Mohammad H., and Takashi Yamagata (2008). “Testing Slope Homogeneity in Large Panels”. *Journal of Econometrics*, 142(1): 50-93.
- Pesaran, Mohammad Hashem (2004). “General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels”. *Cambridge Working Papers in Economics*, 435.
- Pesaran, Mohammad Hashem (2006). “A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross Section Dependence”, *Cambridge University, Working Paper*, No: 0346.
- Pesaran, Mohammad Hashem (2006). “Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels with a Multifactor Error Structure”. *Econometrica* 74(4): 967-1012.
- Pesaran, Mohammad Hashem (2007). “A Simple Panel Unit Root Test In The Presence of Cross-Section Dependence”. *Journal of Applied Econometrics*, 22: 265–312.

- Pesaran, Mohammed H., Aman Ullah, and Takashi Yamagata (2008). "A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence". *Econometrics Journal*, 11(1): 105–127.
- Petrakos George, Paschalis Arvanitidis, and Sotiris Pavleas (2007). "Determinants of Economic Growth: The Experts' View". *DYNREG Working Papers*, (20): 7.
- Piorine, Bernard (1997). "A Theory of Remittances as an Implicit Family Loan Arrangement". *World Development*, 25(5): 589-611.
- Pradhan, Gyan, Mukti Upadhyay, and Kamal Upadhyaya (2008). "Remittances and Economic Growth in Developing Countries". *The European Journal of Development Research*, 20(3): 497–506.
- Ramirez, Miguel D., and Hari Sharma (2008). "Remittances and Growth in Latin America: A Panel Unit Root and Panel Cointegration Analysis". *Yale University Economic Department Working Paper*, 51.
- Rapoport, Hillel, and Frederic Docquier (2005). *The Economics of Migrants' Remittances*. The Institute for the Study of Labor (No. 1531). IZA, Discussion Paper, Bonn.
- Ratha, Dilip, and Mohapatra Sanket (2007). *Increasing the Macroeconomic Impact of Remittances on Development*. Washington, DC: World Bank.
- Ratha, Dilip. (2003). *Workers' Remittances: An Important and Stable Source of External Development Finance*. Washington, DC: World Bank.
- Rao, B. Bhaskara, and Gazi Hassan (2011), "A Panel Data Analysis of the Growth Effects of Remittances", *Economic Modelling*, 28(1): 701-709.
- Romer, Paul M. (1990). "Capital, Labor and Productivity". *Brookings Papers on Economic Activity, Microeconomics*, 1990, 337-367.
- Russell, Sharon S. (1986). "Remittances from International Migration: A Review in Perspective". *World Development*, 14(6): 677-96.
- Siddique, Abu, Eliyathamby Selvanathan, and Saroja Selvanathan (2010). "Remittances And Economic Growth: Empirical Evidence From Bangladesh India And Sri Lanka". *Journal of Development Studies*, 48(8).
- Solimano, Aandres (May 2003). "Workers Remittances to the Andean Region: Mechanisms, Costs and Development Impact". Paper prepared for the Multilateral Investment Fund, Inter-American Development Bank Conference on Remittances and Development, Quito.
- Stark, Oded (1991). "Migration in LDCs. Risk, Remittances and the Family". *Finance and Development*, 28(4): 39-41.
- Stark, Oded, and Robert E. Lucas (1985). "Motivations to Remit: Evidence from Botswana". *Journal of Political Economy*, 93(5): 901-918.

- Tilbe, Fethiye (2016). Düzensiz Göçmenlerin Göçmen Dövizi Gönderme Pratikleri: Londra'daki Türkiye Göçmenleri Örneği. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Toprak, Metin, Ayfer Özyılmaz, ve Yüksel Bayraktar (2019). "Göçmen Havaleleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Çalışma: 1974-2018 Türkiye Deneyimi". Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi Third Sector Social Economic Review, 54(4): 2038-2052.
- Westerlund, Joakim (2008). "Panel Cointegration Tests of the Fisher Effect". Journal of Applied Econometrics, 23(2): 193-223.
- Yiğit, Pınar E. (2005). İşçi Gelirleri ve Büyümedeki Çevrimler Arasındaki İlişki. Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası İşçi Dövizleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Yülek, Murat A. (1997). "İçsel Büyüme Teorileri, Gelişmekte Olan Ülkeler ve Kamu Politikaları Üzerine". Hazine Dergisi, 6, 1-16.

3. Elektronik Kaynaklar

- Agunias, Doreen Rannveig (2006). "Remittances and Development Trends, Impacts and Policy Options A Review of the Literature. Washington: Migration Policy Institute". <http://migrationpolicy.org/> / 15.05.2021.
- Akkoyunlu, Şule, and Boriss Siliverstovs (2013). "The Role of Remittances for Economic Growth: Evidence for Turkey". The Socio-Economic Impact of Migration Flows: Measuring Effects on Trade, Labour Market, Remittances and Output. http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-04078-3_4 / 01.05.2021.
- Barajas, Adolfo, Ralph Chami, and Connel Fullenkamp (2009). "Do Workers' Remittances Promote Economic Growth?". IMF Working Paper, 09/153. <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2009/153/001.2009.issue-153-en.xml> / 01.05.2021.
- Buch, Claudia, Anja Kuckulenzve, and Marie Helene Le Manchec (Haziran 2002). Worker Remittances and Capital Flows. Kiel Institute for World Economics. Working Paper, 1130. <https://econpapers.repec.org/paper/zbwifwkwp/1130.html> / 01.05.2021.
- Faini, Ricardo (Haziran 2001). Development, Trade and Migration. World Bank. [http://wbln0018.worldbank.org/eurvp/web.nsf/pages/faini/\\$file/faini.pdf](http://wbln0018.worldbank.org/eurvp/web.nsf/pages/faini/$file/faini.pdf) / 18.04.2021
- Fayissa, Bichaka, and Nsiah, Christian (2008). "The Impact of Remittances on Economic Growth and Development in Africa". Department of Economics And Finance. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.529.8906&rep=rep1&type=pdf> / 01.05.2021.

- Golitsis, Petros, Kushrim Avdiu, and Leslie T. Szamosi (2018). “Remittances and FDI effects on economic growth: A VECM and GIRFs for the case of Albania”. *Journal of East-West Business*. [https:// doi.org/ 10.1080/ 10669868](https://doi.org/10.1080/10669868.2018.1435432). 2018. 1435432 / 01.05.2021
- Jawaid, Tehseen, and Syed Ali Raza (2012). “Workers' Remittances and Economic Growth in China and Korea: An Empirical Analysis”. *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies*, 5(3): 185-193. <https://doi.org/10.1108/17544401211263946> / 01.05.2021
- Meyer, Dietmar, and Adela Shera (2016). “The Impact of Remittances On Economic Growth: An Econometric Model”. *Economia*, 18 (2): 147-155. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1517758016300753?via%3Dihub> / 01.05.2021.
- OECD (2006). “International Migration Outlook: SOPEMI – 2006”. [https:// www.oecd.org/ els/ mig/ 38840502. pdf](https://www.oecd.org/els/mig/38840502.pdf) / 14.05.2021
- Polat, Burcak (2019). “The Impact of Workers’ Remittances on Economic Growth: Panel Data Approach for Selected Country Group”. *Applied Economics and Finance*, 6(1): <https://doi.org/10.11114/aef.v6i1.3838> / 14.05.2021.
- Puri, Shivani, and Tineke Ritzema (1999). “Migrant Worker Remittances, Micro-Finance and the Informal Economy: Prospects and Issues”. Working Paper N/21, Geneva: Enterprise and Cooperative Development Department, Social Finance Unit, International Labour Organization. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/publication/wcms_117997.pdf / 18.04.2021.
- Qayyum, Abdul, Javid Muhammad, and Arif Umaima (2008). “Impact of Remittances on Economic Growth and Poverty: Evidence from Pakistan”. MPRA, 22941. [https:// mpra.ub.uni- muenchen.de/ 22941/1/ remit_revised_5_nov.pdf](https://mpra.ub.uni-muenchen.de/22941/1/remit_revised_5_nov.pdf) / 01.05.2021.
- Ruiz Arranz, Marta, and Giuliano Paola (2006). “Remittances, Financial Development, and Growth”. *IMF Working Paper*, 05/234. [https://www.imf.org /external/pubs/ft/wp/2005/wp05234.pdf](https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2005/wp05234.pdf) / 01.05.2021.
- Tansel, Aysit, ve Pınar Yaşar (2010). *Macroeconomic Impact of Remittances on Output Growth: Evidence from Turkey*. Discussion Paper Series. 5376. <http://ftp.iza.org/dp5376.pdf> / 01.05.2021.
- UNCTAD (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı). (2011) *Maximizing The Development Impact of remittances*. [http:// unctad.org/en/ docs/ ciem 4d2 _en. pdf](http://unctad.org/en/docs/ciem4d2_en.pdf) / 10.05.2021.
- Williams, Kevin (2017). “Are Remittances Good for Economic Growth? The Role of Political Institutions”. *Applied Economics Letters*, 1-5. <https://doi.org/10.1080/13504851.2017.1293781> / 01.05.2021.
- World Bank (2020). *World Development Indicators*. Retrieved from <https://data.worldbank.org/country/> 14.05.2021.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Muhammet Şamil ÖRGEV

Lisans Üniversitesi: Kocaeli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat
(2013-2018)

Yüksek Lisans Üniversitesi: Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisadi
Gelişme ve Uluslararası İktisat (2018-2021)

